

Ім'я користувача:
К-ра історії ст. світу

ID перевірки:
1015936423

Дата перевірки:
23.11.2023 17:23:30 EET

Тип перевірки:
Doc vs Internet + Library + DB

Дата звіту:
23.11.2023 17:24:44 EET

ID користувача:
34049

Назва документа: Караван Олег Ярославович

Кількість сторінок: 55 Кількість слів: 23104 Кількість символів: 159544 Розмір файлу: 545.00 KB ID файлу: 1015608139

0% Схожість

Збіги відсутні

5.39% Цитат

Цитати

56

Сторінка 58

Не знайдено жодних посилань

0.84% Вилучень

Деякі джерела вилучено автоматично (фільтри вилучення: кількість знайдених слів є меншою за 15 слів та 2%)

0.82% Вилучення з Інтернету

53

Сторінка 59

0.1% Вилученого тексту з Бібліотеки

78

Сторінка 59

Модифікації

Виявлено модифікації тексту. Детальна інформація доступна в онлайн-звіті.

Замінені символи

7

Караван Олег Ярославович

Розвиток медичних знань у Стародавньому Єгипті

Керівник: Кожолянко О.В.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1

Особливості розвитку медичної науки у Стародавньому Єгипті

РОЗДІЛ 2

Освіта та функції лікарів у Стародавньому Єгипті

РОЗДІЛ 3

Єгипетські боги лікування

РОЗДІЛ 4

Магія у медичних текстах

ВИСНОВКИ

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ВСТУП

Актуальність дослідження. Давньоєгипетська цивілізація виникла на території північно-східної Африки, у долині Нілу, що розташована на сході Аравійського нагір'я й частині Лівійського плоскогір'я. Терміном “Єгипет” цю країну називали стародавні греки, а самі єгиптяни називали свою країну “Та-Кемет” («Чорна земля»).

Створення тут єдиної держави згідно традиції датується 3000 р. до н. е., часу, коли цар Верхнього Єгипту Менес (Міна) підкорив своїй владі Нижній Єгипет і тоді він заснував першу династію об'єднаної країни. З цього часу літописці починають вести відлік часу за роками правління єгипетських царів.

Історія Стародавнього Єгипту поділяється на декілька періодів: період Раннього царства (бл. 3000-2800 рр. до н. е.); період Стародавнього царства (бл. 2800 - 2250 рр. до н. е.); період політичної роздробленості, міжусобних війн (бл. 2160- 2134 рр. до н. е.); період Середнього царства (2134- 1786 рр. до н. е.); держава гіксосів (бл. 1786- 1575 рр. до н. е.); та період Нового царства (1575- 1087 рр. до н. е.).

Зростанню матеріальної культури та техніки посприяв ранній розвиток землеробства у долині Нілу. У Єгипті було створено досить складні іригаційні системи, широкого розвитку набула техніка обробки каменю, поширеним було виготовлення ювелірних прикрас, тут з'явилася писемність, тут накопичувалися наукові знання з різних галузей, зокрема і медичні. Культура стародавніх єгиптян також збагачувалась під впливом їхніх сусідів. Так, у період Нового царства від азіатських народів єгиптянами були запозичені серпоподібний меч, колісниця, деякі елементи фортифікації тощо.

Не зважаючи на те, що Цивілізація Стародавнього Єгипту вже дуже давно припинила своє існування, проте, культурна спадщина цієї цивілізації справила значний вплив на формування багатьох майбутніх цивілізацій. Різні аспекти історії, культури та науки Стародавнього Єгипту відіграють значну роль до сих пір, оскільки ми маємо справу із такою цивілізацією, що пройшла увесь шлях: від свого зародження до занепаду, таким чином, ми можемо розглянути всі зазначені аспекти від передумов їх виникнення та зародження до їх занепаду та зникнення разом із самою цивілізацією. Так само можна розглянути медичні знання у Стародавньому Єгипті. Від їх первісних форм передачі накопиченого досвіду та формування основ медичних знань до системи медичної освіти, яка була створена державою задля забезпечення свого існування. Всі перелічені чинники і визначають **актуальність обраної теми дослідження**.

Медицина, по праву, займає одну з найбільших вагомих позицій у розвитку науково – практичних знань давніх єгиптян. Єгипетські лікарі славилися своїм мистецтвом далеко за межами самого Єгипту. Передусім це пов'язано з їх прагненням знайти відповіді на безліч запитань, які інколи навіть не мали раціонального пояснення. Чому медицина займала такі важливі позиції у розвитку знань давніх єгиптян? Чи вдалося їм пояснити те, що, на перший погляд не мало чіткого обґрунтування? Спробуємо відповісти на вищевказані запитання.

Об'єктом нашого дослідження виступає історія та культура населення Стародавнього Єгипту у період Стародавнього, Середнього та Нового царств, що відповідає III тис. до н.е. – початку I тис. до н.е.

Предмет дослідження: розвиток медичної науки Стародавнього Єгипту трьох найбільших періодів.

На основі опрацьованих джерел та літератури автор магістерської роботи ставить за мету дослідити розвиток медичних знань стародавніх єгиптян, у контексті розвитку природничих наук.

Виходячи з поставленої мети, визначені наступні завдання дослідження:

- прослідкувати особливості розвитку медичної справи у Стародавньому Єгипті;
- показати характерні риси медичної освіти та функції лікарів у Стародавньому Єгипті;
- вивчити зв'язок медицини з релігією, визначити роль та місце єгипетських богів лікування;
- дослідити співвідношення магії та науки у давньоєгипетських медичних текстах.

Хронологічні межі роботи обмежені періодом розквіту Стародавнього Єгипту, а саме – Стародавнього, Середнього та Нового Царств, які існували у III тис. до н.е. – поч. I тис. до н.е.

Географічні межі дослідження включають територію Єгипту у період Стародавнього, Середнього та Нового царств. У досліджуваний період Стародавній Єгипет був розташований у пустелі Північно-Східної Африки

(Лівійська, Нубійська та Сахара). Із Півдня на північ територією Єгипту протікає річка Ніл. Єгипет був розташований в долині річки Ніл. З півночі Єгипет омивали води Середземного моря, зі сходу – води Червоного моря. На півдні територія Єгипту простягалась до першого порогу Нілу, на заході знаходилась пустеля.

Історіографічну базу роботи складають публікації різних науковців у котрих висвітлюється як розвиток науки у Стародавньому Єгипті періоду Стародавнього, Середнього і Нового царств загалом, так і розвиток медичних знань.

Серед монографічної літератури, що була використана автором дослідження при написанні магістерської роботи варто виділити праці Б.О. Тураєва Б.О. та В.А. Шнирельмана. У працях згаданих авторів та інших наукових працях, на які автор посилається у тексті магістерської роботи, досліджуються різні галузі наукових знань стародавніх єгиптян, а особлива увага звертається на знання стародавніх єгиптян у галузі природничих наук. Так, робота Б.О. Тураєва [“Історія Стародавнього Сходу”](#) [160, 161] є досить докладним курсом із історії Стародавнього Сходу, вона охоплює історію стародавнього Єгипту і інших цивілізацій Сходу. Необхідно зазначити, що робота ця містить в собі значну кількість перекладів джерел із оригіналів різних літературних пам'яток і письмових документів соціально-економічного характеру, котрі змальовують різні боки життя давньосхідних суспільств, у тому числі і давні єгипетські медичні папіруси які допомагають нам зрозуміти тогочасний стан медичної науки у Єгипті.

Не можна оминати увагою працю [“Історія Стародавнього Єгипту”](#) Переполькіна Ю.Я. [139], у ній автор досить змістовно подає інформацію щодо розвитку давньоєгипетської цивілізації протягом всього її існування. У згаданій праці йдеться про внутрішню та зовнішню політику у Єгипті, особливості суспільного устрою, системи влади, розвиток сільського господарства і економіки, зовнішню та внутрішню торгівлю, а також значна увага приділена особливостям освіти та наукових знань, зокрема і в галузі медицини.

Так само варто згадати цілий ряд не менш відомих дослідників історії Стародавнього Єгипту, що всебічно та досить глибоко досліджували у своїх роботах характерні риси та особливості, а також основні тенденції розвитку Єгипетської держави, суспільства та науки. Серед цих авторів необхідно згадати наукові доробки К. Жака [78-80], Ю. Заблоцької [81], В. Заморовського [82], Н. Дженкінса Н. [72]. Всі згадані дослідники, на фоні розвитку політичного, економічного, соціального та релігійного життя народів стародавнього Сходу розкривають особливості формування, розвитку та поступового вдосконалення освітніх процесів на наукових знань, приділяючи при цьому значну увагу розвитку медичної науки.

Розвиткові історії та культури Стародавнього Єгипту присвячено цілий ряд монографічних праць, у котрих знаходимо опис культури єгиптян, історії династій єгипетських фараонів, релігійних вірувань і наукових знань, що є актуальними і для нашого дослідження. Життєпису стародавніх єгиптян,

особливостей давньоєгипетської культури та науки присвячені наукові дослідження Г. Вейса [61], І. Коростовцева [96-99], Л. Котрелл [100], Б. Мерца [120], М.Матъе [116-119] та П. Монте[122] та інших дослідників. Зокрема, у своїй роботі, П. Монте подає досить докладний опис медичних наукових знань у Єгипті у період Середнього і Нового Царств.

У монографічному дослідженні О. Нейгебауер “Природничі науки в давнину” [124] поряд з іншими природничими науками які розвивалися у Стародавньому Єгипті, розглянуто характерні риси та основні етапи розвитку медицини.

Відомий німецький науковець А. Ерман [173] присвятив свою працю вивченню та дослідженню культурного й побутового життя давнього єгиптянина. Грунтуючись у своєму дослідженні на багаточисельну джерельну базу інформації (написи та малюнки з давньоєгипетських храмів та гробниць, папіруси з давніх архівів і бібліотек, багаточисельні свідчення матеріальної культури), цей автор досить докладно та надзвичайно захоплююче описує еволюцію давньоєгипетського одягу, оздоблення та устрій будинків єгиптян, систему освіти, різні форми проведення дозвілля та способи заробляння на прожиття, внутрішньосімейні відносини, релігійне життя, а також, що знадобилося під час дослідження теми магістерської роботи – різні хвороби, поширені серед давніх єгиптян та способи їх лікування.

Надзвичайно цікавою є монографія Ребрик В.В. “Давньоєгипетська магія та медицина” [148], у ній, на основі значної джерельної бази розглянуто особливості розвитку медичної справи у Стародавньому Єгипті.

Також при написанні магістерського дослідження було використано і наукові статті різних авторів, що були вміщені у наукових журналах та різних наукових збірках. Посилання на ці наукові статті містяться у тексті магістерської роботи. Серед них в першу чергу необхідно виокремити статтю М.А. Дандамаєва “Єгипетські лікарі I тис. до н.е.” [68] у якій значна увага приділяється освіті лікарів у Давньому Єгипті та аналізу тогочасної медичної рецептури.

Якщо говорити про корпус джерел дослідження, то варто наголосити, що у розпорядженні дослідника існує досить широкий перелік даних автобіографічних повідомлень, літературних творів, юридичних кодексів правителів, господарських документів, надгробних написів, описів ритуалів жертвопринесень, міфів і легенд стародавніх єгиптян.

Наявні у розпорядженні дослідників письмові джерела, що дають уявлення про давньоєгипетську медицину, сягають III тис. до н.е., і, завдяки своїй багаточисельності (у порівнянні з документами інших найдавніших цивілізацій), роблять можливими досить докладні висновки про давньоєгипетських лікарів, їх діяльність та їх уявлення про здоров'я та хворобу.

Зрозуміти зміст давньоєгипетської медицини нам дозволяють медичні папіруси, що збереглися, їх цінність як джерела величезна. До них відносяться папірус Еберса (знайдено 1860 р.), папірус Лондон 10059 (знайдено 1860 р.), папірус Сміта (знайдено 1862 р.), папірус Кахун (знайдено

1860 р.), папірус Херста (знайдено 189) р.), папірус Бруклін (знайдений у 1880–1896 рр.), папірус Рамессеум (знайдений у 1889 р.) та деякі інші [25].

Як перший знайдений медичний папірус Бругшем в 1863 р. був повністю виданий папірус Берлін 3038. У 1875 р. вийшло видання найбільшого та найдовшого медичного папірусу - папіруса Еберса. Через складнощі з інтерпретацією Бругш відмовився цього разу брати участь у виданні. Як причину він назвав проблеми, що виникають: 1) з вірним визначенням окремих (особливо внутрішніх) органів людського тіла; 2) з точним визначенням окремих найменувань хвороб та їх симптомів; 3) з належним поясненням різних лікарських засобів рослинного та мінерального походження; 4) з точним встановленням основної міри ваги та її частин. З огляду на цю обґрунтовану критику єгиптологи в наступні роки з великою обережністю ставилися до видання медичних текстів.

Лише у 50-ті рр. XX ст. XX ст. під керівництвом Германа Грапова розпочався великий проект видання медичних папірусів. Робота тривала майже 20 років (1954–1973) та завершилася створенням фундаментального багатотомного «Нарису медицини давніх єгиптян», підготовленого Граповим, Дайнесом та Вестендорфом. До нього увійшли майже всі єгипетські медичні тексти, видані, перекладені, прокоментовані та досліджені лексикографічно. Проте критичні зауваження Бругша залишилися в силі: тексти були видані та оброблені філологами, які не вдавалися до консультації та допомоги медиків і тому часто перебувають у прямому протиріччі з даними, зібраними останніми роками на берегах Нілу палеопатологами та антропологами. Ще більшою мірою ці недоліки виявилися в узагальнюючій роботі Вестендорфа «Пробудження мистецтва цілителства. Медицина в Стародавньому Єгипті» (Erwachen der Heilkunst. Die Medizin im Alten Ägypten) 1992 р. Хірургічний папірус Едвіна Сміта (перші випадки) був виданий, прокоментований і перекладений російською мовою А. Л. Вассоевич [25] (Хірургічний папірус).

Чимало труднощів виникає під час систематизації текстів. У збірниках, що дійшли до нас, міститься бл. 1200 окремих текстів, дуже слабо і систематично пов'язаних один з одним. Також існують окремі «довідники» або «підручники» (наприклад, папіруси Сміта, Кахун, Рамессеум V, Бітті VI), тексти яких присвячені певній медичній проблематиці (наприклад, ранам або жіночим хворобам), але терапія цих хвороб розглядається і в інших папірусах, а порядок усередині груп захворювань не прослідковується. За обсягом переважають «збірки» (наприклад, папіруси Еберса, Херста, Берлін), що складаються з окремих текстів різного тематичного змісту.

Сама форма подачі матеріалу у давньоєгипетських текстах створює для сучасного читача чимало проблем. «Діагнози» (навчальні тексти) та «рецепти» впливають у своїй зовнішній формі суворим правилам, завдяки завзятому і монотонному дотриманню яких давніми переписувачами розуміння тексту ще більше ускладнюється.

Найдавніший із медичних папірусів, що дійшли до нас - папірус Кахун довжиною у 1 м. Він був написаний у епоху Середнього царства, бл. 1900-1850 р.р. до н.е. Його лицьова сторона присвячена хворобам, вагітності та

пологам, а на звороті міститься зберігшийся лише у уривках трактат про хвороби тварин, тобто ветеринарний папірус Кахун. У той самий час, як і папірус Кахун, було написано папіруси Рамессеум I–V. Як і папірус Кахун, вони написані не ієратикою, а курсивними ієрогліфами. Папіруси Рамессеум III і IV написані вертикальними колонами, в папірусі Рамессеум V назви йдуть горизонтально, а рецепти – по вертикалі, спосіб письма, що нагадує «Тексти саркофагів» [26-28].

Містично-медичні папіруси Рамессеум III та IV присвячені, як і Кахун, вагітності та пологам, захисту новонародженого у перший день життя та передбаченню його життєздатності. Раціонально медичний папірус Рамессеум V містить лише 20 рецептів, початок та кінець папірусу втрачені. Рецепти присвячені насамперед лікуванню хворих на суглоби.

Папірус Берлін 3027 є фрагментом (2,17 x x 0,157 м) з 9 ієратичними сторінками на лицьовій стороні та 6 – на зворотній. Він був, очевидно, написаний наприкінці епохи володарювання гіксосів (бл. 1600 до н.е.). Папірус був виданий у 1901 р. Адольфом Ерманом під назвою «Чарівні заклинання для матері та дитини» [173] (Zaubersprüche für Mutter und Kind). Він складається із двох частин. Перша складається із заклинань (A-E) проти дитячих хвороб, друга (F-V) починається магичними формулами для полегшення пологів, потім йдуть заклинання, метою яких є захист немовляти з ранку до вечора, та вказівка, як приготувати амулет для того, щоб забезпечити достатню кількість материнського молока.

Дещо пізніше, ніж Берлін 3027, були написані папіруси Еберса, Сміта і Херста (бл. 1550 до н.е.) [25], при цьому папіруси Еберса та Сміта є найбільшими з медичних папірусів, що збереглися до наших днів.

Папірус Еберса, зважаючи на свою гарну збереженість та довжину (20 м), є найбільш значним джерелом наших сьогоднішніх знань у галузі давньоєгипетської медицини. Він складається із збірки медичних книг, присвячених насамперед діагнозу та емпірично-раціональної терапії внутрішніх хвороб («черева» у широкому значенні). Папірус Еберса містить також численні (частково завершені) вказівки щодо лікування голови, очей, вух та зубів, поранень та пухлин, а також хвороб шкіри, жіночих та дитячих хвороб. Крім того, в ньому містяться згадані вище трактати про серце і про проходження хвороботворних речовин, а також короткий посібник із застосування рицини.

Папірус Едвіна Сміта [25] має довжину 4,7 м., він присвячений переважно ранам (виданий Брестедом у 1930 р. та Вассоевичем у 1995 р.). Відповідно до медичної системи «a capite ad calcem» (від голови до п'ят) він починається з ран черепа, потім переходить до поранень грудної клітки і обривається на пораненнях хребта.

Папірус Херста має в довжину 3,5 м і містить рецепти щодо «полегшення всіх страждань» та засоби для заспокоєння судин. Більшість цих рецептів згадані у папірусі Еберса.

Папірус Берлін 3018 молодший, ніж папіруси Еберса, Сміта і Херста, і відноситься до 1300 до н.е. Він має довжину 5,2 м. та містить в собі 204

різних рецептів, у тому числі рекомендовані курильні засоби в якості ліків. У цьому папірусі міститься і «Книга про судини», що сягає традиції, зазначеної у папірусі Еберса.

Обидва папіруси (Херста та Берлін 2038) не вносять нічого принципово нового у порівнянні з папірусом Еберса, але доповнюють його завдяки величезній кількості названих медичних засобів. Як показує критика тексту, медичні тексти цих папірусів (Ебере, Херст, Берлін 3038) набагато старші, ніж час їх запису, вони походять з епохи Середнього чи навіть Старого царства.

Папірус Лондон (BM 10059) записано приблизно у 1350 до н.е., він має у довжину 2,1 м. Описані у ньому методи належать до галузі магічної медицини та включають 61 терапевтичний припис для лікування внутрішніх хвороб [148, с. 15].

Папірус Честер Бітті VI (бл. 1200 р. до н.е) також є фрагментом папірусного сувою. У ньому містяться терапевтичні розпорядження з лікування очних хвороб, що є частково вже у папірусі Еберса. На звороті містяться фрагменти прогнозів пологів.

Деякі папіруси належать до греко-римської доби. Папіруси Бруклін являють собою два невеликі папіруси епохи Птолемеїв у яких містяться рецепти для лікування від укусів змії і засоби для вагітних і породіль, а також для дитини, у якої прорізуються зуби.

До епохи Птолемеїв належить і папірус Рубензона, короткий фрагмент, присвячений переважно лікуванню кашлю і хрипоті. Папірус Відень є збіркою римської епохи (II ст.), написаний демотикою, з невеликими лакунами. У ньому міститься фрагмент про хвороби вух (шуми у вухах, біль у вухах та запалення вух) [108, с. 87].

Той факт, що всі пізні папіруси містять рецепти, відомі вже з найдавніших текстів, свідчить про те, що давньоєгипетські медичні знання збереглися і в римську птолемеївську епоху, нехай навіть у модифікованій формі.

У дослідників існують серйозні сумніви в тому, що «Книга судин» справді перегукується з епохою царя I династії Усафаїса. Оскільки аналогічні легенди про знахідки в заклинаннях «Книги мертвих» (пор. заклинання 66) виявилися на перевірку фіктивними датуваннями в минуле, слід з великою ймовірністю прийняти, що так само йде справа з раннім датуванням медичних текстів [148, с. 13].

Вивчення давньоєгипетської медицини досягло нових результатів, коли поряд з папірусами стали відомі й інші джерела – літературні твори, написи та хетські клинописні таблички.

Про велику традицію давньоєгипетської медицини свідчить напис V династії (бл. 2475-2345 рр. до н.е.), що розповідає про смерть придворного чиновника і начальника будівництва Уаш-Птаха, візира царя Неферіркара (бл. 2440-2410 рр. до н.е.) [18]. Згідно з написом, при відвідуванні нової будівлі у присутності царя Уа-Птах знепритомнів. Цар наказав викликати головного лікаря та його помічників, жерців і принести скриньку з медичними

трактатами. Однак ніщо вже не допомогло, тому візир помер, а цар подбав про його належне поховання. Цей напис - одне з найдавніших свідчень того, що вже в епоху Стародавнього царства медичні теми відбивалися в писемних джерелах.

Свідчення про давньоєгипетську медицину містяться і в клинописних фрагментах табличок з Богоазкої. Йдеться про сім листів царя хеттів Хаттусіліса II фараону Рамзеса II з проханням про медичну допомогу та ліки. У першому листі (KUB III 51) Хаттусіліс просить свого брата Рамзеса про ліки для лікування хвороби очей [108, с. 95]. Точніше визначення хвороби неможливе через те, що відповідне місце в листі зруйновано. Цікавим є наполегливе прохання про відправку ліків, а не лікаря. Це може свідчити про те, що єгипетський лікар при хетському дворі встановив діагноз і замовив ліки або, що діагноз було поставлено на відстані.

У другому фрагменті (401/с) згадується «добрі ліки». З третього листа (відповіді Рамсеса II) ми дізнаємося, що цар хетів був хворий на ще одну хворобу, приписану впливу злих демонів. Фараон запевнив Хаттусіліса, що надішле лікаря і жерця-заклинача, а також «усі хороші ліки, що є в Єгипті». Четвертий лист (KUB III 67) повідомляє, що єгипетські лікарі були бажаними гостями як при дворі самого хетського царя, так і царів держав, васальних хетам. З цього листа ми дізнаємося про єгипетського лікаря на ім'я Пареамаху, який мав титул «писар і лікар», покликаний до хетського двору, щоб «варити трави».

Пареамаху повинен був замінити двох єгипетських колег, не названих на ім'я, які повернулися до Єгипту. П'ятий лист (KUB III 66) паралельно попередньому. З шостого листа (KUB III 68), завдяки його сильно зруйнованому стану, не вдається отримати нічого, крім згадки Пареамаху. В останньому листі цар хетів просить про медичну допомогу для жіночого члена царської сім'ї [148, с. 15].

Сестра царя Матанаці залишилася бездітною і у другому шлюбі. Оскільки, виходячи з династичних міркувань, був необхідний спадкоємець престолу чоловічої статі, Хаттусіліс звернувся по допомогу до Рамсеса, незважаючи на те, що Матанаці було 50–60 років. Ця надзвичайна віра в медичні знання єгиптян зрозуміла лише на тлі того, що хетська медицина знаходилася на самому початку свого розвитку, а єгипетські суміші з трав мали добру славу, вважалося, що вони здатні творити чудеса. Єгипет був з давніх-давен відомий як країна різних цілющих трав. Це доводить значна кількість терапевтичних вказівок відомих нам медичних папірусів та свідчення сусідів. У Старому Завіті Єгипет відзначений своїми цілющими рослинами. У книзі пророка Ісаї (46,11) сказано: «Піди в Гілеад і візьми бальзаму, діво, дочка Єгипту; даремно ти будеш множити лікарства, немає тобі зіцлення». Цю традицію знає і Гомер (Одіссея, кн. 4, ст. 229–230): «У Єгипті родюча земля виробляє багато лікувальних трав, змішаних на благо і зло» (пор. поетичний переклад В.А.Жуковського: «...земля там багато злаків народжує і добрих, цілющих, і злих, отруйних ») [108, с. 83].

Як впливає з відповіді Рамсеса, він і сам був переконаний у чудових силах єгипетської медицини. Фараон пообіцяв послати Хаттусілісу «здібного жерця-заклинача та здібного лікаря», які повинні підготувати спеціальні ліки («зварені трави») для пологів Матанаці. Крім того, Рамсес звернувся за допомогою до богів (бога Сонця Ра та бога бурі Сета); Крім них, таким що дарує дітонародження вважався і Імхотеп (Асклепій).

Подібне змішання емпірично-раціональних (цілющі трави) та магічно-релігійних (молитви та заклинання) елементів характерне для давньоєгипетської медицини.

Одним з типів джерел є праці античних авторів. Значна кількість античних авторів були добре ознайомлені із історією Стародавнього Єгипту. Деякі з них особисто встигли побувати у Єгипті. Тому й не дивно, що у багатьох їх працях ми можемо знайти досить докладні описи різних галузей культури і наукових знань стародавніх єгиптян.

Серед когорти античних авторів про Єгипет писали наступні: Геродот [1] (V ст. до н.е.), Плутарх Херонейський (I -II ст. н.е.), Діодор [4] (I ст. до н.е.) та Страбон [22] (I ст. до н.е. - I ст. н.е.). Так, друга книга "Евтерпа" Геродота [1], перша книга у «Історичній бібліотеці» Діодора [4] та сімнадцята книга Страбона [22], - всі вони присвячені винятково Єгипту.

Таким чином, із античних авторів при підготовці цієї магістерської роботи було використано "Історію в 9 книгах" Геродота [1], "Географію у 17 книгах" Страбона [22], котрі містять у собі надзвичайно цінні дані щодо культури Стародавнього Єгипту та наукових знань у Стародавньому Єгипті.

Надзвичайну цінність має, звісно, робота Геродота - єдиного з грецьких авторів, що описав Стародавній Єгипет на основі своїх власних вражень та безпосередніх контактів з самими єгиптянами чи проживаючими у Єгипті греками. Геродот у своїй праці також використовував враження та спостереження інших осіб. Його праця охоплює опис природи Єгипту, побуту та звичаїв єгиптян, їхньої історії, культури та релігії, також і наукових знань. Так само досить цінною є і робота Діодора, котра, можливо, ґрунтується на творі Гекатея Абдерського. Діодор мав в своєму розпорядженні матеріалами про Єгипет періоду останньої, XXX династії, котрі, напевне, використовувалися македонською адміністрацією у Єгипті наприкінці IV ст. до н.е.

Повідомлення Геродота та Діодора є важливими джерелами наших знань про спосіб життя, ритуали та звичаї у Єгипті, вони розповідають про організацію та «спеціалізацію» лікарів в цей період. Як Геродот, так і Діодор описують різні методи, які використовували єгиптянами при бальзамуванні [1, II. с. 86-88; 4, I. с. 91]. Геродот повідомляє і про славу єгипетських лікарів-окулістів, описуючи прохання перського царя Кіра, направлене фараону Амасісу (570-525 рр. до н.е.), виділити йому кращого єгипетського окуліста [1, III, с.1]. З іншого боку, Геродот розповідає і про безпорадність єгипетських лікарів, які лікували перського царя Дарія та його дочку [1, III, с. 127-129], повідомлення про грецького лікаря Демокета. Плутарх Старший повідомляє про велику популярність єгипетських лікарів, які були викликані до Малої

Азії для боротьби з епідемією та щедро нагороджені золотом. Діодор стверджує, що в деякі епохи у Єгипті було можливе безкоштовне медичне обслуговування, оскільки лікарі перебували на державному утриманні [4, I. с. 82].

Страбон у своїй «Географії» [22] значну увагу приділив опису природи Стародавнього Єгипту та господарських занять населення. Праця Страбона дозволяє зіставити життя та побут єгиптян із життям та побутом інших народів Африки, що жили з ними пліч-о-пліч. Страбон у своїй праці згадує найвидатніші міста Єгипту, різні давні монументальні пам'ятники, аналізує контакти єгиптян з античним світом.

Грецькі та римські письменники та історики (Гомер, Геродот, Манефон, Страбон, Пліній та Климент Олександрійський) [23] повідомляють нам про оцінку єгипетської медицини у самому Єгипті та за його межами, про спосіб життя та вдачу єгиптян та про організацію лікарської справи. Манефон (єгипетський жрець з Геліополя, III ст. до н.е., який написав для Птолемея Другого історію Єгипту грецькою мовою) повідомляє про царя I династії на ім'я Атотіс, який був лікарем та автором книг з анатомії. Хоча поєднання царя і лікаря у одній особі багатьом дослідникам видається неправдоподібним, все ж таки це місце вказує, що медичні знання мали велику традицію та користувалися глибокою повагою у Єгипті.

У творах Ісократ, Фулідіда, Платона, Аристофана, Аристотеля та інших грецьких авторів зустрічаються відомості про сучасні для них події у Стародавньому Єгипті. Це надзвичайно цінні джерела, оскільки значна кількість подій з цього періоду історії Єгипту не знайшли свого відображення у збережених та дійшовших до наших днів єгипетських писемних джерел.

Мета та поставлені завдання визначили структуру даної роботи, вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1

Особливості розвитку медичної науки у Стародавньому Єгипті

У Стародавньому Єгипті науки у сучасному розумінні з теоретичними її абстракціями ще не існувало, тут можемо говорити тільки про розвиток суто прикладних наукових знань. Ці знання перебували у симбіозі із релігійно-міфологічним світоглядом стародавніх єгиптян.

Для вивчення медицини стародавніх єгиптян основними джерелами являються письмові пам'ятки-папіруси, археологічні матеріали (значна кількість мумій, рештки людей та тварин), різноманітні архітектурні пам'ятки з багаточисленними написами. Від періоду Давнього царства, часу, коли Єгипет став вже централізованою та сильною державою, у якій були високорозвинені ремесла і землеробство, до наших днів зберігся папірус медичного змісту. Цей папірус відомий у історії медицини під назвою Кахунського папірусу (назва походить від м. Кахун). У цьому папірусі мова йде про лікування хвороб свійських тварин та лікування жіночих хвороб [53, с. 144].

Від часів Середнього й Нового царств до нашого часу збереглися тільки поодинокі папіруси медичного змісту (наприклад, папірус Еберса та Сміта), а також шість книг медичного змісту із 42 так званих «герметичних книг». «Герметичні книги» - це книги, у котрих було викладено положення герметизму, тобто релігійно-філософської течії, яка складалася із магії, астрології та алхімії [50, с. 5].

У писемних джерелах які більш давні, знаходимо тільки короткі описи хвороб, збірки рецептів, причому характерно було те, що всі засоби лікування були позбавлені містичного характеру, котрим досить виразно позначені більш нові джерела [40, с. 56].

Варто розглянути папірус, котрий є своєрідною «медичною енциклопедією». Цей папірус було виявлено німецьким дослідником і єгиптологом Еберсом у 1873 р, під час досліджень ним руїн Фів. Папірус Еберса має 20 м. у довжину та 30 см. завширшки. Третина папірусу суто медичного змісту. У цьому папірусі, так само як у всіх інших, не згадуються імена авторів, зміст папірусу подається у якості одкровень вищих сил. Безіменний автор згаданого папірусу розпочинає його наступним чином: «Я прийшов із міста Сонця, там де мудрі вчителі навчали мене різних секретів. Сам я походжу із міста Саїса, там де матері-богині надавали допомогу і навчали. Бог Тот пообіцяв мені виганяти недуги від усіх богів, а також смертельні страждання роду людського». Зміст папірусу складають здебільшого рецепти від різних недуг, але також є відомості, котрі дають уявлення про анатомофізіологічні і діагностичні знання тогочасних лікарів (II тис. до н. е.) [50, с. 7]. Їх розуміння єдності організму можна зрозуміти із такого запису у папірусі: «Кожен лікар, котрий торкається потилиці, голови, рук, долонь чи ніг - він всюди торкається серця, адже саме від серця йдуть судини до кожної частини тіла [40, с. 59].

Про досить вміле використання різних методів дослідження хворих нам дає уявлення наступний характерний запис: «Якщо ти досліджуєш такого хворого, який терпить, мучиться запором, тоді ти знайдеш у нього таке: він погано себе почуває після їжі, живіт хворого збільшується у об'ємі, серце його втомлюється під час ходьби, так само як у людини, котра хвора на запалення заднього проходу. Запропонуй хворому лягти та обстежити його. У випадку якщо ти знайдеш, що тіло хворого гаряче, а живіт твердий, тоді скажи йому: у тебе недуга печінки та признач хворому проносний засіб. Після того як це подіє, і ти зясуєш, що правий бік живота хворого гарячий, а лівий холодний, тоді скажи хворому наступне: твоя вже недуга на шляху вилікування. Відвідай хворого знову. Якщо ж ти зясуєш що все тіло його холодне, скажи наступне: печінка твоя розділилася та очистилася, бачимо, що ліки пішли тобі на користь» [55, с. 257].

Досить яскраво у папірусі подається опис непрохідності кишок: «Так, якщо ти досліджуєш хворого, котрий часто блює та мучиться від болю у шлунку, і знаходиш у хворого здуття передньої частини, якщо очі його запалі, а ніс загострився, - тоді ти повинен сказати, що це є гнильне бродіння екскрементів. Ти повинен приготувати засіб який складається із полину у

великій кількості, білої пшеничної муки, додай туди часнику та зроби клізму хворому разом із тваринним жиром та пивом, для того щоби відкрити шлях для його екскрементів» [68, с. 77].

Крім того у папірусі ми знаходимо не тільки поради відносно того, яким саме чином вберегтися від укусів отруйних комах, але також і навіть декотрі косметичні поради. Давньоєгипетські лікарі використовували різноманітні мікстури й лікарські засоби. Досить цікавим є момент щодо ідентифікації духу як такого. Оскільки пахучі і солодкі настоянки були призначені саме для так званих «добрий духів», а гіркі і несолодкі настоянки були призначені для злих духів. У якості лікувальних засобів також використовувалися кріп, цибуля та часник. Цікавим є те, що наприкінці папіруса знаходиться теоретична частина, котра містить у собі відомості щодо кровоносних судин і роботи серця. Оскільки саме єгиптяни першими виявили скорочувальну діяльність серця та відзначили це у якості рушійної сили крові [4, с. 26]. Окремий розділ папірусу було присвячено захворюванням нервової системи. Це надзвичайно важливий момент, оскільки душа й серце для єгиптянина не були тотожними поняттями. Звісно, потрібно приділити увагу і тому факту, що крім всього вищезазначеного згадується також і низка хвороб, які на той час вже були зафіксовані, це наступні хвороби: ангіна, водянка, діабет та запалення легенів. Також тут вказуються методи, завдяки котрим можна було би подолати усі ці небезпечні хвороби. Отже, папірус Еберса по праву вважають однією із найбільш давніх пам'яток, що містить особливий текст медичного змісту. Оскільки крім певного переліку хвороб, тут надаються не тільки досить характерні симптоми прояву злого або доброго духу, а також і методи боротьби з цими духами та хворобами.

Хірургічний папірус Едвіна Сміта, що є другим за своєю значимістю, вважають суто медичним путівником, у ньому не використовується магія як така. У 1892 р. цей папірус потрапив до рук авантюриста Едвіна Сміта, він придбав його у Луксорі. У папірусі подається обґрунтування боротьби із хворобами, проте, тільки з тими хворобами, котрі можна було вилікувати, згідно дії так званого потрійного принципу: «хвороба, котру я буду лікувати», «хвороба, з котрою я буду боротись» і «хвороба, котру неможливо вилікувати» [1, с. 34]. Так, у папірусі Еберса можна знайти відповіді майже на усі запитання - шляхи лікування будь – якої хвороби, проте у папірусі Сміта можна помітити раціональний підхід. Це свідчить про стрімкий розвиток знань у стародавніх єгиптян. Підтвердженням цього є наступне: хвороба людини котра впала з висоти, і котру неможливо вилікувати. У розглядаємому папірусі ми знаходимо деякі відомості які стосуються проведення єгиптянами перших операцій, використання інструментів, що були виготовлені з бронзи. Так, стародавні єгиптяни при лікуванні хворих використовували набори інструментів для припікання, пінцети, катетери тощо [53, с. 157]. До наборів хірургічних інструментів також входили різноманітні ваги, свердла, ножі, котрі були виявлені у результаті археологічних досліджень. У якості знеболювального засобу єгиптяни використовували квітку та корінь лотосу,

беладону, опіум, вважалося, що вони заспокоювали. Загалом операція вважалася досить таки поширеною практикою задля лікування різних тілесних ушкоджень. Також тут ми знаходимо перші відомості про використання перших протезів як таких, щоправда відпочатку вони мали чисто декоративний характер. Так само знаходимо досить цікаві відомості про лікування м'яких тканин, щодо техніки перев'язування, і про виконання найбільш частих операцій як для того часу. Таким чином, папірус Едвіна Сміта так само є досить цінним джерелом, оскільки саме завдяки цьому папірусу ми дізнаємося про розмах у Стародавньому Єгипті хірургії як такої.

Так, у папірусі Сміта можна знайти досить правильний опис травми хребта: «Якщо ти знайдеш хворого із нечутливими руками і ногами, з напруженим статевим членом, якщо сеча витікає краплями без перерви, - ти повинен сказати, що це випадок зміщення хребців шиї».

У Кахунському папірусі перераховуються засоби які призначаються при розладах менструації, також засоби від безпліддя, засоби для посилення перейм під час пологів, засоби для збільшення кількості молока при вигодовуванні немовляти [50, с. 7].

Згідно свідчень, залишених нам Геродотом (V ст. до н. е.) ми дізнаємося про досить сувору спеціалізацію котра мала місце у єгипетському середовищі [1, с. 91]. Із 42 книг які безсумнівно були надзвичайно важливими джерелами, заповідями Клементя Александрійського (II ст.) шість було присвячено суто медицині [3]. Видається не дивним те, що лікар у Стародавньому Єгипті вважали жрецем богині Сохет і магом, лікар уособлював собою головного борця із невідомими причинами хвороб котрі могли підкосити єгиптянина. Необхідно згадати про ще один як вважалося, досить дієвий засіб лікування – звернення до бога Тота - бога мудрості. Зрозуміло, що перелік методів лікування не обмежувалися лише вищезазначеними. Деякі храми мали статус місць які безсумнівно зцілювали хворих людей (наприклад храм цариці Хатшепсут у Дель – ель – Бахарі) [4]. Навчання лікарів відбувалося не тільки при храмах, а і у спеціальних так званих “будинках життя”. Як правило винуватцями хвороб вважалися злі духи які усіляко намагалися нашкодити людині, котра не мала змоги з ними боротися. Отже, тут мова йде про те, що на своїх першопочатках, медицина у стародавніх єгиптян уособлювала собою тривалу боротьбу з чимось невідомим людині та непідвладним людським силам. Проте духи могли бути не тільки злими, але були й добі. І в залежності від цього власне і визначалися різні методи лікування.

Богом медицини у Давньому Єгипті вважався бог Анубіс, котрого зображали у вигляді людини з головою шакала. Основоположником єгипетської медицини вважався відомий лікар Імхотеп, котрий жив у часи Давнього царства. Наступні покоління єгиптян обожествили його, вважали його патроном всіх лікарів [106, с. 24]. На честь Імхотепа було побудовано безліч храмів у Саїсі, Фівах і інших містах. При цих храмах були школи для підготовки лікарів. Так, при храмі богині Ізиди-Нейтх у Саїсі знаходилася спеціальна школа повитух. У Єгипті чолі медичної служби сьояли жерці,

проте серед лікарів було також багато цивільних осіб чи, навіть, рабів [55, с. 263].

Анатомічні знання давніх єгипетських лікарів були на той час досить значні. Причиною цього було анатомування єгиптянами людських трупів під час їх балзамування. Аналізуючи папіруси періоду Середнього царства (наприклад папірус Сміта) стає зрозумілим, що центральним органом лікарі вважали людський мозок, вони знали, що зміни у цьому органі позначаються на всьому організмі. Єгиптяни вже могли розрізняти нерви, артерії та вени. Оскільки, під час розтину трупів у артеріях, як відомо, кров відсутня, через те, що її можна знайти лише у венах, давні єгиптяни, так само як і лікарі наступних поколінь майже усіх народів ще на протязі тисячоліть, вважали, що артеріями розноситься повітря - пневма, котра через легені й серце вступає у обмін із кров'ю, у той час як кров тече лише венами, і саме тому, саме від нормального взаємообміну між кров'ю і пневмою залежить людське здоров'я [68, с. 78].

Таким чином, гуморальна теорія походження хвороб є найдавнішою. Оскільки єгиптяни вважали хворобу наслідком поганої крові чи гнилої пневми, тому і основою терапії давніх лікарів-єгиптян були потогінні, блювотні, проносні та сечогінні засоби.

Причину хвороби дуже рідко пояснювали як кару богів, найчастіше причиною хвороб вважали обмову ворога чи його помсту, вселення у людину якогось демона.

У Стародавньому Єгипті існували і військові лікарі. Вони, супроводжуючи єгипетські війська у походах, поступово накопичували відомості про лікування різних ран, переломів й інших травм. У декотрих гробницях і до наших днів збереглися зображення операцій на кінцівках.

У хірургічному папірусі Сміта, що був складений приблизно у III тис. до н. е., розглядається 48 випадків різних травм. Ці травми поділяються згідно попередніх прогнозів, на виліковні, сумнівні а також безнадійні. Так, при описах травм голови зазначається, що внаслідок ураження мозку, вражається все тіло і це невиліковно. Також тут можна зустріти точні описи паралічу. Надаються вказівки, як саме розпізнати строку вагітності, також яким чином можна «розпізнати жінку, котра може і котра не може народити» [40, с. 58]. У Стародавньому Єгипті, так само як і у інших країнах, досить часто практикувалося такі покарання, за якими людям завдавали різних видів каліцтв. Так, у відомому договорі, що був укладений між єгипетським фараоном Рамзесом II та хеттами у 1295 р. до н. е. (доречі цей договір зберігся до наших днів у декількох примірниках у вигляді написів на каменях), проголошувалося, що втікачі із однієї країни до іншої обов'язково «будуть повернуті живими, не будуть покарані шляхом пошкодження у них очей, ротів, вух, рук та ніг» [68, с. 78].

Досить широке застосування мав, серед вживаних ліків рослинного й тваринного походження, настій маківки (опій). Напевне він ще від давніх-давен увійшов до арсеналу найдієвіших ліків. У єгипетських музеях ми

можемо побачити пінцети, катетери для спускання сечі, ланцети, маткові дзеркала, також різні набори інструментів для скарифікацій і припікань.

Якщо говорити про стоматологію, то вже у стародавніх мумій знайдено приклади скріплення розхитаних зубів із сусідніми здоровими зубами золотою стяжкою. Також у міймі знаходимо правильно з медичної точки зору зрощені переломи кісток.

Таким чином, усе перераховане вище свідчить про те, що у стародавніх єгиптян був досить високий рівень розвитку хірургії. Багатовисокі та постійні війни, повстання на котрі єгипетська історія багата, Єгипет, з його необмеженою владою фараонів, яка трималася на гнобленні і жорстокій експлуатації своїх підданих та чисельній армії рабів, напади на навколишні народи - усе це змушувало владу Єгипту приділяти серйозну увагу військовій справі, зокрема і медичній службі у єгипетському війську.

Всі лікарі у Стародавньому Єгипті поділялися за своїми спеціальностями. На значній висоті, як для тих часів, стояло лікування хвороб очей, котрі внаслідок жаркого єгипетського клімату були надзвичайно поширеними серед населення [68, с. 79].

Під час дослідження своїх хворих єгипетські лікарі використовували пальпацію, огляд, та, очевидно, прослуховування. Серед описів хвороб у папірусах ми натрапляємо на наступний вираз: «Вухом тут чується...».

Своєрідний тропічний клімат країни, швидкість загнивання їстівних продуктів, тривалі повені, поширення гельмінтозів, легкість виникнення різних шкірних захворювань тощо - з огляду на всі ці та інші чинники, лікарі з давніх часів змушені були звертати значну увагу на неухильне дотримання правил гігієни. Згідно відомостей, які збереглися до наших днів, жерці, у тому числі жерці-лікарі, змушені були підкорятися певному ритуальному режимові життя. Так, вони повинні були бути надзвичайно поміркованими у їжі, бути винятково охайними, по декілька разів на добу обмивати своє тіло [93, с. 157].

Згідно повідомлень Геродота, лікарі у Стародавньому Єгипті дуже радили людям задля підтримання здоров'я, регулярно, наприкінці кожного місяця протягом трьох днів звільняти організм від шлаків за допомогою викликання блювоти та клізм. Лікарі радили рано вставати, обтиратися холодною водою, займатися пробіжкою, а також займатися веслуванням і різними іншими видами фізичних вправ [1, с. 93]. Звісно, що усі досягнення у галузі медицини стародавніх єгипетських лікарів у повному своєму обсязі доступні були виключно заможним верствам населення.

З метою того щоби мати сильне, боєздатне військо, величезну армію рабів задля масштабних, гігантських будов (величні храми, іригаційні споруди, піраміди тощо), єгипетська влада повинна була вже у ті часи здійснювати серед населення певні гігієнічні заходи на державному рівні та масштабі. Власне цим і зумовлюються існування у давньому Єгипті різних державних шкіл у яких здійснювалася підготовка лікарів, не рідкі санітарні огляди людей на базарах, досить високий як для того часу рівень лікування

шкірних захворювань і гельмінтозів, а також організація медичної допомоги пораненим під час війни [31, с. 40].

Підготовка у Єгипті молодих лікарів та передача їм необхідних медичних знань була нерозривно пов'язана із загальною освітою - тобто підготовкою переписувачів при храмах. Значну увагу тут приділяли навчанню дуже нелегкого ієрогліфічного письма. При великих храмах (у таких містах як Геліополь а також інших), існували вищі школи переписувачів які називалися «будинки життя»; крім того тут навчали і математиці та архітектури. Не випадково Імхотеп, що був легендарним великим лікарем Стародавнього Єгипту, був також одночасно архітектором та медиком. У «будинках життя» папіруси зберігали й переписували та вивчали. До нас наждаб дійшла тільки частина - не більше аніж третина чи навіть чверть цих давніх сувоїв.

Вся діяльність лікарів у Стародавньому Єгипті регулювалася дуже суворими вимогами моралі. Порушення таких вимог дуже тяжко каралося, аж до смертної кари [53, с. 162].

У період Нового царства у Єгипті, кожного з лікарів було віднесено до певної колегії жерців. Хворі люди як правило зверталися до храму, і там їм, у залежності від їхньої хвороби, виділяли певного лікаря. Гонорар за лікування виплачувався храму. Власне на ці доходи храм і утримував у себе лікарів. Такий досить тісний зв'язок релігії з медициною склався не відразу. У своєму найбільш розвиненому вигляді він був характерний для пізньої стадії Стародавнього Єгипту - від II-ої пол. Середнього, й особливо у період Нового царства. На більш ранніх стадіях, тобто у період Раннього царства та Давнього царства уся медична діяльність носила у більшості емпіричний характер.

Надзвичайно поширеною у Єгипті була проказа, до неї також відносили і інші хронічні захворювання із різними шкірними проявами. Хворих на проказу ізолювали у спеціальному місці Аварнеї, що було розташовано у північно-західній частині дельти Нілу. Із папірусів, що дійшли до нас згадується, що там було ізолювано близько 80 тисяч хворих. Так, у Берлінському папірусі міститься значна кількість рецептів від прокази [68, с. 78].

Серед різноманітних гарячок найпоширенішою була «аат», котра за її описами нагадує малярію. Напис, розташований на кам'яній брилі, що була знайдена у околицях Дендери, яскраво свідчить про те, що ще за тисячі років до наших часів, давні єгиптяни вже пов'язували поширення хвороби «аат» із комарами. У цьому написі подається порада, що протягом декількох тижнів після того як спаде вода у Нілі, допоки не просохнуть всі калюжі, після заходу сонця не виходити із приміщень, через те, щоби не бути покусаним комарами, котрі спричинюють «аат» [40, с. 60].

Необхідно зазначити те, що під час гігантських будівництв монументальних споруд, таких як храмів, пірамід, тощо, не дивлячись на значне скупчення людей, фактично не було масових людських захворювань. На будівництві лікарі суворо стежили за тим, щоби всі робітники обов'язково

милися після роботи, змінювали свої стегові пов'язки, із котрих власне і складався уесь одяг, на чисті і свіжі; Якщо виявляли хворого, тоді хворих негайно ізолювали, у спеціальні бараки, у яких жили робітники, їх щороку спалювали та на іншому місці будували нові бараки.

Варто відзначити, немає жодних підстав припускати, що ті умови праці рабів у Єгипті періоду будівництва пірамід були чимось кращими, аніж у період Діодора Сіцилійського (I ст. н. е.), згідно його опису: «...не можливо без надзвичайного жалю до їхньої моторошної долі дивитися на цих нещасних людей... Оскільки тут відсутні будь-які поблажки чи пощади до людей хворих, калік чи старих, і до жіночої слабкості. Всі люди змушені тяжко працювати, захищаючись до цього сильними ударами канчука, і тільки одне - смерть може покласти край усім цим їхнім мукам та нужді» [124, с. 22].

Починаючи від періоду III ст. до н. е., після загальновідомих походів Александра Македонського, значну перевагу у медичній справі, так само як і геть в усьому культурному житті мають греки. Звісно вони дуже багато чого запозичили з усіх галузей знань, зокрема і з медичних у культурі стародавнього Єгипту. Вже у 30-х роках до н. е. Єгипет опинився під завоюванням римлян, у цей час Єгипет втратив свою політичну самостійність [82, с. 273].

Варто зазначити, що до наших днів дійшли також інші медичні єгипетські папіруси. Проте, багато чого у їхніх рецептах може видатися сучасному читачеві досить наївним. Адже, вживаються такі ліки, як наприклад товчене копито віслюка чи “молоко породіллі, котра народила хлопчика”, також задля охорони від різних лихих впливів широко використовували різні амулети. Проте цілий ряд спостережень виявили точно благотворну чи шкідливу дію певних трав.

На той час вже існували певні уявлення про закони кровообігу, існувала їхня наука про “соки” - це була найдавніша фізіологія. Якщо говорити щодо хірургії, то необхідно відзначити, що єгипетські окулісти особливо славилися. Їх навіть запрошували у VI столітті до н. р. до двору персидських царів [100, с. 57].

Отже, значне зацікавлення єгиптянами медициною, лікуванням, досить цілеспрямований й науковий підхід до різноманітних хвороб, досить складна рецептура у приготуванні різноманітних ліків – все це вражає уяву навіть сучасних фахівців.

Виникає таке враження, що тогочасні писарі розпочали у письмовій формі фіксувати усі відомі їм усні традиції лікарів, котрі базувалися на їх власних прийомах, а також на відомій їм практиці їх попередників, вже з того часу, коли тільки було винайдено писемність, тобто від поч. III тис. до н.е. І тільки завдяки тому, що тогочасні писці-переписувачі допустили різні медичні спостереження та відомі їм рецепти до письмових документів, завдяки чому усі ці медичні тексти почали копіювати всі наступні покоління писарів. Саме таким чином їх було врятовано від забуття та декотрим із них вдалося дійти до наших днів.

Перша з відомих згадок щодо існування цілого збірника різних медичних приписів відноситься до XXVIII ст. до н.е. [50, с. 9] Це підтверджує напис, що був знайдений на блоках гробниці візира й глави архітекторів Веш Птаха. Зміст записаного на камені тексту такий: «Під час відвідування тієї споруди котра була побудована під керівництвом Веш Птаха, великий фараон Неферіркара, розхвалюючи роботу пророблену будівельниками, звертає увагу на те, що глава його архітекторів Веш Птах взагалі не реагує на його слова. Тоді було терміново викликано лікаря котрий невдовзі констатував, що Веш Птах помер, на підтвердження цього він надав папірус, у цьому папірусі, напевне, цей випадок і було описано».

У Стародавньому Єгипті однією із найрозробленіших галузей медицини була гігієна. Втілення у життя різних гігієнічних розпоряджень полегшувалося тим, що всі ці розпорядження були у формі релігійних правил і заповідей [124, с. 28].

Під час вироблення цих усіх правил і розпоряджень досить чітко проглядається принцип, про те що будь-яку хворобу набагато легше попередити, аніж потім вилікувати. І для кожного єгиптянина це було зрозумілим та очевидним. До такого висновку можна дійти через те, що із профілактичною метою навіть цілком здоровій людині рекомендувалося десь раз на 10 днів приймати проносні і блювотні ліки. Єгиптянам завжди радили бути охайними, бути помірними у їжі та обов'язково часто митися і розтирати своє тіло мазями. Єгиптяни зобов'язані були завжди носити начисто випрану полотняну нижню білизну. Цікавим було те, що єгиптяни вкрай негативно ставилися до носіння вовняного одягу. Так, у одязі із вовни єгиптянам було заборонено входити до храму. Дуже серйозно Єгиптяни ставилися до загартування у дитячому віці. Усі діти єгиптян зобов'язані були ходити босоніж. Також до галузі гігієни варто було б віднести також обов'язкове винищення різних комах у будинках єгиптян [102, с. 151].

Нам важко наразі зрозуміти, яким чином єгиптяни дізналися про протимікробну і антисептичну дію смол ладану. Відомим є те, що застосування при великих скупченнях людей у храмах смол ладану відбувалося ще у період Давнього Царства. Через те, що ці рослини у Єгипті не росли, з метою їх придбання, відправлялися важкі і довготривалі експедиції у далеку казкову країну Пунт (теперішня Сомалі).

Отже, дотримання єгиптянами всіх гігієнічних розпоряджень і правил, разом зі досить сприятливим для здоров'я кліматом, зробило єгиптян одним із самих здорових народів серед решти давніх народів.

Такими своїми вміннями зберегти себе здоровими, єгиптяни вважалися до такого ступеню вправними, що мешканці інших країн на кожного єгиптянина дивилися як на цілителя від усіх недуг та хвороб.

На одному із найбільш давніх із відомих наразі рельєфів, що був присвячений спортивній тематиці було зображено перемогу у культовому змаганні з бігу самого єгипетського фараона Джосера [101, с. 90]. Такий забіг фараона-бога легко пояснюється такими самими мотивами, що і різноманітні випробування героїв у грецькій міфології, також і сучасних вождів декотрих

африканських племен. Під час подібних змагань всі кандидати у правителі своїми значними фізичними досягненнями ніби підтверджують те, що вони дійсно гідні бути обраними правителем.

Недовзі випробування з бігу під час обрання царя були витіснені боротьбою, адже це значно більше виражало перевагу певного кандидата у його силі, витривалості і спритності. Найбільш ранній із пам'ятників котрий був пов'язаний із змаганнями із боротьби, датується серединою III тис. до н.е. Тут, у одній із гробниць у Саккара, було зображено цілу серію рухів, котрі свідчать про високе володіння стародавніми єгиптянами різними прийомами боротьби [55, с. 275].

У стародавніх єгипетських гробницях археологами було знайдено досить велику кількість різних зображень танцюючих фігур, проте у цих фігурах не слід шукати будь яких мотиви чуттєвості і ніжності. У цих фігур рухи рук подібні до тих, що робляться під час веслування, а вправи із різноманітними поворотами, так звані "мостиками", судячи з теперішніх понять, є ближчими аніж до танців - до сучасної гімнастики [104, с. 70].

На багаточисельних малюнках і рельєфах Стародавнього Єгипту дуже часто зображували парні ігри між гравцями із м'ячем, проте вони ніколи не боролися за цей м'яч. На підставі цього сучасними вченими було зроблено висновок, щодо того, що ігри із м'ячем у давніх єгиптян культивувалися виключно для веселого проведення часу і з метою естетичної насолоди [113, с. 47].

На тогочасних малюнках можна знайти також і різні фехтувальні бої на палицях, змагання веслярів та видовищні бої на човнах. Поруч із тими хто змагається, доволі часто зображуються, напевне, і судді, котрі керують змаганнями згідно до заздалегідь вироблених правил. Доволі часто єгиптяни змагалися, судячи із характерних фізичних ознак із представниками Нубії, Лівії та інших народів. Всі подібні поєдинки напевне були організовані з метою того, аби продемонструвати явну перевагу над іншими воїнів фараона й порівняти ступінь володіння воїнами фараона певною спортивною технікою.

У тих папірусах котрі збереглися й дійшли до наших часів знаходиться велика кількість різних рецептів ліків. Різноманітні трави, їхнє коріння, листя, плоди, стебла - усе це використовувалося у сухому вигляді, чи свіжому, розтертим чи просіяним, або розмоченим та прокип'яченим. Іноді це все змішували з жиром, пивом, оцтом чи медом. Базуючись на підставі вивчення декотрих рецептів, сучасним вченим вдалося розшифрувати певні назви декотрих рослин. Серед таких рослин зустрічаються також і такі, котрі успішно застосовуються у фармакології і у наші дні. Серед таких рослин можна назвати наступні: аніс, насіння льону, алое, фінік, подорожник, цибуля, білена. мак, ялівець тощо [130, с. 135].

У якості прикладу можна навести рецепт мазі для росту волосся: «Копита віслиюка, кігті хорта собаки, квіти фінікової пальми - все це зварити у олії до готовності, розтерти, а потім втирати цю суміш у голову». Необхідно зазначити, що наведені тут рекомендації не є такими вже й безглуздими, як це

може видатися на перший погляд. Наразі вже науково доведено, що роги, копита і кігті складаються із рогової речовини із високим вмістом сірчистих сполук [120, с. 207]. Тобто, під час термічної обробки котрих виділяються сірчисті сполуки. А сірка є обов'язковим компонентом та входить до складу різноманітних сучасних лікарських засобів спрямованих для росту волосся. Тільки от для отримання потрібної сірки наразі немає такої необхідності варити чи спалювати копита і роги:)).

Іншим подібним прикладом може стати рецепт для приготування напою із додаванням «діа-діа», котрий призводить людину у так званий «бездушний стан» на декілька годин. Судячи із опису, знайденому у папірусі Еберса, «діа-діа»- це мандрагора, рослина без стебла із довгим і широким листям, досить складним корінням. Напій із мандрагори дійсно здатний привести людину у так званий «бездушний стан» на декілька годин. Цікавим є той факт, що мандрагору, котра взагалі не росте у Європі на північ від Середземномор'я, на Русі люди знали, як рослину під назвою - «сон-трава» чи «сонне зілля» [124, с. 34].

Давні єгипетські лікарі ще від стародавніх часів намагалися зрозуміти всі механізми функцій живого організму. Варто відзначити, що у цьому їм вдалося досягти неабияких успіхів.

Швидше за все, вони здогадувалися про всю важливість системи кровообігу для організму, проте найважливішою субстанцією вони все ж вважали «пневму», котра розумілася ними, як невидима речовина, котра знаходиться у повітрі. Єгиптяни вважали, що «пневма» потрапляє до легенів разом із повітрям, а вже звідти вона потрапляє до серця, а після цього вже артеріями розносилася по всьому тілу. На думку давніх єгиптян, людське здоров'я зберігалася лише до того часу, допоки властивості крові та «пневми» людини були нормальними. А хвороби вважали наслідком змін цих властивостей, котрі мали характер загивання.

Ще одним прикладом досягнень давніх єгиптян у галузі фізіології може стати наступний приклад: вчені-єгиптологи ще до недавнього часу не мали змоги пояснити значення терміну «мету». У давньоєгипетських текстах цим словом називали лінії котрі зв'язують декотрі частини людського обличчя, пальців, носа, ступнів ніг із внутрішніми органами людського організму. Так, єгиптяни вважали, що одна із таких «мету» зв'язувала мізинець руки з людським серцем. Саме звідси і походить досить поширений серед єгиптян звичай - до жертвних напоїв занурювати свій мізинець, це вважалося доказом особливої сердечності. Нещодавно вже сучасна наука про життєдіяльність людського організму, висунула досить сміливу гіпотезу, що окрім гуморальної і нервової, існує ще одна регулююча система. І функції цієї системи саме і полягають у передачі інформації від периферійних частин тіла, котрі пов'язані із зовнішнім середовищем до внутрішніх органів людського тіла [68, с. 78].

Грунтуючись саме на цій гіпотезі, Фелікс Манн - президент англійського товариства акупунктури довів, що на загальновідомому Лондонському папірусі було зображено саме схему меридіанів, тобто «мету»

людського тіла. Виявити це існування меридіанів у наші часи вдалося тільки шляхом ретельного аналізу різноманітних впливів на певні ділянки людського тіла.

Таким чином, виявляється, що нове відкриття сучасною фізіологічною наукою третьої регулюючої системи організму, виявилось здобутком єгипетських лікарів-практиків три з половиною тисячі років тому, а можливо, й ще раніше.

У Стародавньому Єгипті вже були досить відомі методи лікування переломів кісток, нажалі їх описів ми не знаходимо у збережених до наших днів папірусах. У даному випадку, підставою для таких тверджень являються багаточисельні знахідки напрочуд добре зрослених кісток у мумій, котрі були поховані навіть і на поч. III тис. до н.е. У декотрих випадках навіть збереглися лубки навколо кінцівок із матеріалом котрий нагадує сучасні бинти [124, с. 55].

Судячи із тих зображень котрі збереглися у давніх єгипетських храмах, тогочасні єгипетські хірурги вже вміли ставили «банки» (для цього вони використовували роги тварин), робили ампутації, перев'язували гнійні рани. Також вони наважувалися і на складніші хірургічні втручання. Багаточисельні скальпелі та ножі, голки із дуже ретельно відполірованими поверхнями відомі нам завдяки знахідкам археологів у єгипетських гробницях. Також там само було знайдено спеціальні знаряддя призначені для припікання, їх використовували для зупинки кровотеч і руйнування пухлин.

Досить високий ступінь світлового випромінювання, що існував у Єгипті, несприятливо діяв на органи зору людей. Це стало основною причиною того, що лікуванню хвороб очей ще від давніх часів приділяли підвищену увагу. Так, у папірусі Еберса, було присвячено 9 «сторінок» тексту саме хворобам очей. Крім звичайних хвороб очей, таких як запалення очей, сліпота, кров у оці, тут описуються також і катаракта- помутніння кришталика ока та лейкома - більмо тощо. У папірусі Еберса наводиться також опис різних прийомів спрямованих на лікування очних хвороб [96, с. 31].

Не так давно до рук вчених потрапив один з найдавніших лікувальних засобів. Так, у оазисі Райоум, у гробниці принцеси Нефро-Птах порям із мумією, археологами було знайдено флакон, який містив в собі невідомий косметичний засіб. Хімічний аналіз вмісту цього засобу показав, що у флаконі цьому була суміш смол із сульфідом свинцю. Із розшифрованих вченими ієрогліфів, що були висічені на стінах гробниці, під малюнками портрету молоді принцеси, вчені дізналися, що свого часу цю принцесу лікували від так званих «білих плям у очах». На думку сучасних фахівців, такий опис був досить характерним для катаракти, а ось виявлена у гробниці суміш смоли з сульфідом свинцю могла допомогти при лікуванні цього очного захворювання.

Необхідно відзначити, що тогочасні давньоєгипетські лікарі досить добре знали і про існування зв'язку між захворюваннями вух і очей. У зв'язку з цим можемо навести опис наступного засобу: «Ліки від сліпоти: із обох

очей свині візьми воду, справжню чорну фарбу для очей одну частину, продукт бродіння меду одну частину, червону охру одну частину. Усе це необхідно досить ретельно перетерти, а приготовлену таким чином суміш треба всипати до вуха людини. Тоді ця людина негайно стане здоровою» [120, с. 208].

Стоматологія. Лікарі-стоматологи у давньоєгипетських текстах називалися «ті, котрі піклуються про зуби». Обстеження сучасними науковцями черепів, що були знайдені під час розкопок могил котрі датуються III тис. до н.е., доводять, що давньоєгипетські дантисти вже проводили операції із видалення гною при запаленні окістя, вміли скріплювали розхитаний зуб із сусіднім за допомогою золотого дроту [124, с. 39].

З метою зміцнення зубів та оздоровлення порожнини рота, а також з метою припинення процесу запалення ясен, давньоєгипетські лікарі рекомендували своїм пацієнтам проводити полоскання рота різними розчинами й настоями декотрих трав і прикладати різні пасти.

Танатологія – наука про смерть і основні її ознаки, і про засоби для полегшення передсмертних страждань у хворої людини. Варто зазначити, що у стародавньому Єгипті смерть вивчалася протягом тисячоліть. Існувала навіть спеціальна книга під назвою «Книга мертвих». У цій книзі поряд із міфологічними описами, були також різні настанови людині котра вмирала, а також описувалися норми та правила поведінки для тих людей, котрі проводжали цю людину у останній путь. У зв'язку із тим фактом, що на думку стародавніх єгиптян, кожна людина повинна померти у свідомості, тому жерцям наказували проводити активні маніпуляції з її сонною артерією.

Стародавньоєгипетській танатології вдалося теоретично та практично розробити основоположні принципи саме того світогляду, котрий позбавляв людей страху смерті. Напевне, що неможливо було би вигадати щось що було би краще для заспокоєння душі котра відходила у небуття, аніж така, запропонована єгипетської релігії ідея щодо продовження цього життя вже у іншому світі[40, с. 61].

За переконливими уявленнями єгиптян, після смерті до людини приходив новий вид «життя», він повинен був продовжуватися за порогом смерті з допомогою збереження тіла людини, тієї поваги, уваги котрі надавали муміям, і усього того, що передбачалося у соціальних, релігійних та економічних єгипетських звичаях. Саме це стало причиною того, що стародавні єгиптяни досягли таких значних успіхів у бальзамуванні своїх небіжчиків[53, с. 178].

Просто неймовірними виявилися наступні результати вже сучасних наукових досліджень: так, у березні 1963 р. американськими біологами Оклахомському університету було встановлено, що шкірні клітини мумії єгипетської принцеси Мене і донині продовжували зберігати свою життєздатність. Але смерть принцеси Мене прийшла кілька тисяч років тому. Проте всеж варто зазначити, що такий висновок американських біологів Оклахомського університету наразі оскаржують інші вчені. Їх аргументи були

наступними: якщо всеж у клітинах муміфікованої шкіри принцеси Мене і були виявлені якісь ознаки життя, то тут мова може йти тільки про життя сторонніх істот, наприклад бактерії, котрі оселилися там. Таким чином, існують два підходи, і для остаточних висновків у цій справі напевне необхідні додаткові наукові експерименти.

У Стародавньому Єгипті перші спроби бальзамування сучасні вчені відносять до III тис. до н. е. Ці факти також підтверджуються археологічними розкопками що були проведені англійським археологом Джеймсом Квібелом, стародавнього поховання зазначених часів. У ході зазначених археологічних розкопок власне було виявлено мумію досить молодої жінки, котра наразі вважається самою давньою із всіх відомих у наш час єгипетський мумій [130, с. 135].

Цікавим є той факт, що особливості самого процесу бальзамування небіжчиків було відомо тисячам людей, але до наших часів дійшло тільки одне повідомлення тогочасного «очевидця». Цим «очевидцем» став сам Геродот, загальновідомий давньогрецький мандрівник, котрий у V ст. до н.е. відвідав Єгипет. Деякі речі у описах Геродота наразі піддається декотрим сумнівам і переосмисленню, але всеж усю давньоєгипетську процедуру бальзамування він в цілому описав досить вірно, за виключенням лише єдиного важливого нюансу. А саме: Геродот написав, що труп небіжчика єгиптяни на тривалий час поміщали до ванн із водних розчинів солей [1, с. 89].

Давні єгиптяни не вважали що медицина і магія є несумісними, і саме через це заняття з медицини завжди входили до переліку обов'язків у певної гілки єгипетського жрецького клану. Всі хвороби на думку єгиптян були порушенням індивідуальної рівноваги між космосом і пацієнтом, і саме внаслідок цього лікування людини проходило не лише на фізичному рівні, а також і на інших рівнях. Інколи лікування пацієнта давні єгиптяни розглядали у якості битви між богом Гором з богом Сетом, тобто як битву між Порядком та Хаосом [106, с. 29].

Відомий дослідник К. Жак [78, с. 102] наводить цілу серію досить приголомшливих свідочств щодо техніки лікування, котру використовували давні єгиптяни. Велика кількість таких прийомів мали досить яскраво виражений шаманський характер, вони були буквально переповнені своєрідним та специфічним магичним підтекстом. Одним із самих впливових і поширених символів, котрі стародавні єгиптяни використовували у їх мистецтві лікування, захисту від зла та магії було так зване Око Гора. Згаданий символ можна було зустріти будь-де: він міг бути вирізаним на стелах, саркофагах, гробницях, бортах єгипетських човнів тощо. Єгиптяни вважали, що Урей, тобто змія, котра була розташована на перенісці як Око бога Ра, котре горіло, що вона здатна була розсіяти усіх суперників. Проте на стелі Меттерніха було зображено цілих два ока: «праве божественне Око» і «ліве божественне Око», кожне око несло своє певне смислове значення. Так, ліве божественне/місячне Око, являлося по суті Оком Гора, чи Оком Зцілення, у той самий час як праве божественне Око /Урей, змія було значно більше

пов'язане із магією та захистом. Око Ра або ж Сонячне Око, втілює собою владу та могутність. Ліве око Хора було вибито у його схватці з Сетом. Праве око, зцілене богом Тотом, стало могутнім амулетом, цей амулет носили **фараони**. Найчастіше його зображували у вигляді кобри-урею [106, с. 30]. Через це його ототожнюють з богинею-коброю Уаджет яка вважалася покровителькою Нижнього Єгипту [50, с. 10]. Око-урей вважається оберегом, воно стоїть на страже порядку, справедливості та закону та вбиває своїм промінням усіх ворогів світопорядку. Отже, він втілював собою різноманітні аспекти божественного світопорядку від влади фараона до плодороддя.

Самим головним єгипетським богом лікування вважався бог мудрості Тот, але всеж головним лікарем єгиптяни вважали Імхотепа. Єгиптяни вірили, що він це і є сам Нефертум, тобто син бога Птаха і богині Сехмет. Імхотепа єгиптяни обожнювали. Вони вважали, що бог Гор приносив зцілення фізичному тілу людини; а здоров'я розуму знаходилося у володінні богині Бастет і котячих божеств. Але на думку вченого К. Жака [79, с. 138] жерці левоголової богині Сехмет були не лише магами, а також і фахівцями у медичній галузі і хірургії. Проте у Фіванський період єгипетської історії, божеством котре приносить здоров'я та зцілення вважався бог Хонсу [106, с. 32].

Розвитку медичної науки у єгиптян досить посприяв надзвичайно поширений у них звичай єгиптян муміфікувати трупи. Зрозуміло, що під час цього процесу лікарі і жерці отримували змогу гарно вивчити анатомію людського тіла й внутрішніх органів людини.

Одним із найвизначніших досягнень давньоєгипетської медицини вважається вчення про серце як головний орган людини та кровообіг. Також єгиптянами було встановлено досить тісний зв'язок між розладом функцій різних частин людського тіла пошкодженням головного мозку (наприклад нижніх кінцівок).

Навіть у найдавніший період єгипетської історії вже були розвинені різні спеціалізації єгипетських лікарів. Так, розрізнялися лікарі зубні, "утробні", очні тощо. У якості ліків єгиптяни вживали такі інгредієнти, як наприклад, товчене копито віслика чи "молоко жінки яка народила хлопчика"[124, с. 41].

Обов'язково, під час огляду хворого необхідно було промацати його пульс. З цього приводу папірус Еберса вказує, що лікар повинен був знати "хід серця", оскільки від нього судини йдуть до всіх частин організму. Що будь-який із жерців богині Сохмет, будь-який із заклинателів, торкаючись до рук, голови, потилиці, ніг, долоней – він скрізь торкається серця, адже від нього судини направлені до кожної з частин людського тіла. Також у Єгипті при пораненнях людей застосовувалася хірургія, а у декотрих випадках єгиптяни застосовували масаж. У давніх папірусах збереглася значна кількість рецептів різноманітних ліків, котрі, так само як і виготовлення різноманітних пахощів, фарб і т. п., а також досвід, котрий отримувався під час виготовлення фаянсу і скла - усе це значно сприяло розвитку знань у хімічній галузі [120, с. 209].

При шлункових захворюваннях єгиптяни застосовували промивання шлунку, також вживали блювотне. Єгипетські жерці-лікарі вчилися при храмах у спеціальних школах. Подібні школи були відомі вже у період Нового царства. Каста жерців займалася підбором учнів за соціальним складом до цих шкіл.

У період Середнього царства було складено перший з відомих у світі словник, він нагадував сучасну енциклопедію. Словник цей називається «Енциклопедія Аменемопе». До цього словника входило понад 300 назв різних рослин, птахів та тварин, різні позначення частин людського тіла, назви фортець та міст, перерахунок різних сортів масла, також 20 позначень різних порід і видів худоби тощо. Так само було написано довідник ветеринара і медичний лікарський poradnik по жіночих хворобах. У період Нового царства почали з'являтися лікарські книги-порадники які містили в собі опис кровообігу людини, проломів черепа, лікування різних ран та різних пошкоджень внутрішніх порожнин носу[68, с. 79].

Необхідно розглянути головні досягнення єгиптян у медичній галузі, а такі досягнення були цілком виправданим явищем як на той час. Розглянемо їхні досягнення саме у фізіології. Оскільки спочатку вони значення терміну «мету» не наважувалися пояснити. Як ми вже знаємо, саме так називали лінії, котрі з'єднували декотрі частини людського носу чи пальців із декотрими внутрішніми органами людини. Саме єгиптяни першими спробували пояснити зв'язок між людським серцем і мізинцем, і це у подальшому стало наслідком занурення мізинця до жертвних напоїв.

Варто звернути увагу на перші відомості про бальзамування як таке. Основною метою цього явища було намагання єгиптян зберегти від руйнування тіло померлої людини. Звісно, цим займалися особи, котрі досконало володіли різноманітними засобами бальзамування. Адже це вимагало застосування також різних реактивів, а це звісно побічно сприяло зародженню уявлень про хімічну природу реакцій. Декотрі науковці вважають, що саме це і є один із можливих варіантів походження самого терміну «хімія» [53, с. 182].

Розглянемо розвиток єгипетських гінекологічних досліджень, оскільки давніми єгиптянами такі дослідження проводились досить докладно. Серед основних симптомів ними вирізнялися такі симптоми як судорожне стиснення щелеп та біль у животі. Також у папірусах містяться і відомості про лікування безпліддя. Також Давні єгиптяни знали і про тривалість вагітності, її перебіг. Цікавим є той факт, що навички акушерства навіть викладали у Саїсі - медичному закладі. Такі знання повинні були забезпечити стабільне збільшення кількості єгипетського населення, оскільки зумовлювалось зменшенням втрат немовлят після їх народження.

Таким чином, необхідно зазначити, що медицина у Стародавньому Єгипті дійсно займала одну із найчіткіших позицій у розвитку науково – практичних знань. Можна констатувати, що сучасна наука у багатьому їй завдячує. До наших днів збереглися папіруси, котрі містять у собі надзвичайно важливі відомості про розвиток медичних знань у Давньому

Єгипті. Розвиток медичних знань посприяв покращенню стану здоров'я населення давнього Єгипту, розширенню кола знань давнього єгиптянина у боротьбі з різними видами хвороб та поступово забезпечував ліквідацію процесу депопуляції,

РОЗДІЛ 2

Освіта та функції лікарів у Стародавньому Єгипті

Серед всіх інших давніх народів, що мали високу культуру, особливо серед єгиптян проявляється цікавий феномен – тісний зв'язок релігії, державного управління та науки. Ключовими фігурами були чиновники – група людей, які вміють читати і писати. Володіння грамотою було головною передумовою прийому людини у корпус чиновників.

Вже в Старому царстві цар доручав окремим членам своєї сім'ї, які отримали від нього відповідні повноваження, завдання, які він не міг виконати. Йшлося, як правило, про синів царя, які були також візирями. Цих уповноважених принців, починаючи з 4 династії, поступово почали заміщати члени групи переписувачів, чиновники без царської влади та керівних повноважень. Ці чиновники, переважно шляхетного походження, вже у Стародавньому царстві носили титул “царський переписувач”. Про переписувачів повідомляє чимало текстів, у яких вихваляється ця професія: «Якщо ти зможеш писати, то це краще, ніж професії, які я уявив собі»; «Писець стоїть вище за всі професії цього світу»; “Він очолює всіх”. Освіта, отримана переписувачем, відкривала доступ до всіх вищих посад [96, с. 10].

У давнину ці переписувачі-чиновники зводилися на високі посади жерців, які були не лише представницькими, а й високооплачуваними. Вони могли таким чином працювати і як чиновники, і як жерці. До того ж як особи, які володіли грамотою, вони становили прошарок вчених, які займалися наукою. З цього прошарку і виникла професія лікаря [105, с. 74].

Оскільки лікар, поряд із володінням письмом, повинен був також мати «ремісничі» здібності, що дозволяли йому виконувати рецепти і приписи папірусів, слід вважати, що, крім навчання грамоті, він проходив «професійне» навчання. Як проходило це навчання, можна зрозуміти лише побічно, порівнюючи з іншими професіями, оскільки прямі джерела дуже незначні.

З епохи Стародавнього царства відомо, що будь-який «мудрий» чиновник міг взяти на себе навчання свого наступника. Приклади цього ми знаходимо, зокрема, у генеалогії Хнум-іб-ре. З єгипетської релігійної історії відома передача професій від батька до сина. Геродот [1, II.с. 37] та Діодор [4. I. с. 82] також повідомляють про це.

У 12 повчанні Птах-хотепа сказано: «Коли ти став зрілим чоловіком, створи собі сина, щоб узгоджуватися з Божою милістю» [16. с. 95]. Бруннер розуміє слово син у цьому контексті як «духовне синівство». Повчання Кагемні відходить від цього співвідношення «батько – син» і згадує існування багатьох учнів, яким радять «сприймати те, що перебуває у кожному свитку, і відхилятися від змісту» [15, с. 78-82]. Це, згідно з Бруннером, може бути вказівкою на освіту за системою «помічників», при якій учень приймається

до будинку вчителя або майстра, вивчаючи там, крім читання та письма, також особливості «батьківської» професії [176, с. 135].

Ця практика виховання та освіти залишалася, схоже, їхньою головною формулою. Так, і в Новому царстві учень отримував освіту від батька чи мудреця, наприклад: «Я виріс як дитя, при цьому я був біля тебе, ти бив мене по спині, і так твоє вчення входило в моє вухо» або «Мій батько утворював мене, Він знав – і навчав мене нескінченно».

Однак, як правило, через велику потребу в навчених чиновниках, починаючи з Середнього царства, учні об'єднувалися в класи та школи, де проводилося початкове навчання читання, письма та класичним повчанням. З подібними школами переписувачів зустрічалися вже в I перехідний період, від якого дійшло слово "t-sb3", що означає приміщення для занять подібної школи. Текст твору початку 12 династії розповідає про мудреця на ім'я Хеті, родом із Дельти, що плыв до царської резиденції, що знаходилася в ті часи на південь від Мемфіса, щоб віддати свого сина Пепі в «школу переписувачів», де він міг би виховуватися так само, як сини вельмож резиденції. Пряма згадка школи переписувачів Бруннер трактує таким чином, що в цей час мали існувати школи і для інших професій, наприклад, художників чи лікарів. Одночасно він припускає, що навчання в подібних школах навряд чи могло дати багато спеціальних знань, тому після навчання в них мало відбуватися професійне навчання окремо за принципом «помічника» [175, с. 14-18]. Школа для початківців (ймовірно, для майбутніх жерців) знаходилася у стінах похоронного храму Рамсеса II на заході Фів за доби Нового царства (19-20 дин.). Там були відкриті численні папіруси та вапнякові черепки, які служили письмовим матеріалом для учнів. Окремо від храмових шкіл у місцях могил царів та знаті знаходилися навчальні класи для художників та скульпторів.

Оскільки у північній нижній залі колон храму Ментухотепа в Дейр-ель-Бахарі було знайдено остраконів із малюнками, там припускають місцезнаходження школи для живописців [104, с. 70]. Навчання проходило, ймовірно, у віддалених кімнатах храму або в кутку великої площі перед храмом, далеко від щоденного богослужіння. У зв'язку з окремим професійним навчанням, яке його доповнює, ми вперше натрапляємо на сліди медичної освіти. У папірусі Еберса міститься зауваження: «Ти повинен дати йому (хворому) засіб, який є таємним для людей лікаря, крім твоєї власної дочки» (pEb 206(41,4 – 42,8) = (IV 94; V 163). Лише помічник-помічник або (у цьому) помічниця могли бути носіями «таємного знання» лікарів. Ще одне свідчення системи асистентів у галузі цілительства міститься в листі пізньої епохи, який грецька мати пише своєму синові. Мати пише, як вона рада тому, що син вивчає єгипетську мову, щоб отримати місце помічника у будинку єгипетського лікаря.

Хоча в цьому тексті йдеться про навчання помічника в будинку лікаря, з пізньої ери збереглися також свідчення про те, що навчання помічників лікарів могло проводитися також централізовано, в храмовому окрузі, зокрема в так званому «Будинку життя» [53, с. 194].

Ймовірно, «будинки життя» в Абідосі, Геліополі, Саїсі та Бубастісі були подібними центрами навчання лікарів та жерців. При цьому приміщення для навчання жерців знаходилися всередині стін храму, а лікарів – у зовнішньому відділі храму [120, с. 209].

Від школи Саїсі, що у дельті Нілу, зберігся важливий, хоч і спірний документ 6 в. до н.е. Йдеться про написи на задній частині статуї єгипетського лікаря та верховного лікаря Уджа-Хор Реснет. Напис повідомляє, що Уджа-Хор-Реснет за наказом царя Дарія I повинен був йти в Саїс і там відродити «пер-анх» (будинок життя), що прийшов у занепад, що відносився до храму богині Нейт: «Його величність цар Дарій наказав мені прийти в Єгипет, щоб... після занепаду відновити зал будинку життя.

Я зробив так, як наказав Його величність. Я наповнив їх (обидва дома) всякими учнями із синів впливових людей. Синів бідняків серед них не було. Я зробив їх помічниками вчених у всіх їхніх завданнях. Я передав їхній опіці кожну мудру людину для всієї їхньої роботи... Я обладнав їх усім необхідним, усіма їхніми інструментами, згаданими в писаннях, як це було (в будинках) у минулі часи. Його величність зробив це, оскільки він знав ціну цього мистецтва і щоб урятувати життя кожного хворого...» Гардинер [180, с. 157-178] інтерпретував цей напис, виходячи з того, що «дім життя» в Саїсі, як і всі «будинки життя», був свого роду храмовим архівом, майстернею переписувачів, у якій переписувалися і складалися різні тексти (наприклад, з теології, гімнології, математики, медицини, магії, астрономії та онейрокритики, тобто тлумачення снів). Разік підтримав цю інтерпретацію, спираючись на напис у Луксорському храмі, що повідомляє про те, що Рамсес II відкрив писання «дома життя». Разік розумів це місце таким чином, що Рамсес представлений тут як вчений, що йде в «будинку життя» для дослідження теологічно важливої ролі бога Амона і міста Фів [174, с. 125-136]. Вольтен розумів «дома життя» як колегію вчених, завданням яких було захищати царя за життя медичними та магичними засобами та підтримувати його існування в потойбіччі [195, с. 36-44]. Це підтверджує текст, який розповідає, що Рамсес II при захворюванні своєї родички (старшої сестри принцеси Нефрура, дочки принца Бахтана) скликав колегію «будинку життя» і послав лікаря з «будинку життя» до хворої. Однак, оскільки у вищезгаданому написі йдеться також про помічників учених, а інший текст оповідає про вчителя «будинку життя» та про відповідний підручник, можна припустити, що «дім життя» міг бути і навчальним закладом. Порівняємо також рядки з «Повчання Аменнахта»: «Початок повчання, висловлювання для життєвого шляху, який писар (з дому життя) Аменнахт зробив для свого помічника... Ти маєш стати грамотним і ходити в домі життя: будь ящиком із книгами». Хабачі та Галіунгві, виходячи з обставини, що в «домі життя» в Бубастісі працював жрець (w'b) Сохмет, вважають, що в ньому передавалися практичні (хірургічні) навички [184, с. 59-71]. У світлі цього стає подібним до вказівки Санського напису, що школа була обладнана всім необхідним, у тому числі інструментами [49, с. 138].

«Будинки життя», ймовірно, об'єднували різні функції, вони були одночасно храмовим архівом і місцем роботи різних вчених, а також училищем для лікарів, жерців і живописців. Цій подвійній функції – бібліотеки та навчального закладу – відповідала архітектурна композиція «будинку життя», що складалася з двох частин, що інтерпретуються таким чином: одна кімната призначалася для викладання і знаходилася в задній частині храму, а друга – бібліотека, в якій зберігалися аннали, ритуальні тексти, писання з астрономії, математики, медицини, магії та онейрокритики, знаходилися в передній частині храму [94, с. 57]. Ця функція «навчального закладу» та «будинки книг» відповідає завданням Александрійського Музею, заснованого Птолемеєм I Сотером (323–283 рр. до н.е.) як будинок для вчених, митців, математиків, лікарів та астрологів. Ймовірно, що прообразом Музея міг стати єгипетський «дім життя».

Таким чином, принаймні у пізню епоху «будинку життя», ймовірно, грав певну роль в освіті лікарів. Але його значення не варто переоцінювати, тому що поряд з цим існувало навчання помічників у будинку майстра. Залишається невирішеним питання про те, чи був «будинок життя» альтернативною можливістю навчання чи якимось вищим навчальним закладом на кшталт «університету» (остання думка поділяється багатьма дослідниками)[40, с. 68].

Освічений лікар міг працювати також переписувачем, тому лікарі носили титули «лікар і переписувач» або «царський переписувач і голова лікарів». Він міг працювати як учитель у «будинку життя» або працювати там як «практикуючий» лікар (принаймні, у пізню епоху), оскільки в «будинках життя», ймовірно, відбувалося і лікування хворих. У пізню епоху в деяких храмах були навіть санаторії, в яких лікували лікувальними ваннами і храмовим сном. Так, навпроти птолемеївського храму Хатхор у місті Дендера було розкопано споруди з ванною, які можна трактувати як санаторій [124, с. 46].

Йдеться про чотирикутну будівлю, в якій знаходився великий плавальний басейн, який, ймовірно, постачав воду з «священного озера» завдяки зрошувальній системі. Навпроти санаторію на фасаді пронаосу храму Хатхор знаходилося зображення бога цілительства Імхотепа, названого, згідно з текстом у передньому залі, «великим богом у Дендері», що «виліковує хворобу», «що захищає вагітних і робить вагітними неплідних». З передньої зали бог Імхотеп (Імутхес) дивився на ванні і при цьому за допомогою магичних сил впливав на цілющі властивості води у басейні [51, с. 93].

Використання ванн, особливо при шкірних захворюваннях, засвідчено і у коптські часи. Однак з усього цього не можна автоматично зробити висновок, що подібні установи були і в стародавньому Єгипті. Існувало уявлення, що купання у воді Нілу збільшує життєві сили, але воно могло бути мотивованим не медично, а релігійно (як купання індусів у воді Гангу).

Інша діяльність відкривалася для лікаря при дворі фараона, у ній існували перспективи просування по службі. Єгипетська державна служба

була детально організована, а той, хто хотів просунутися по службі, повинен був вести певний спосіб життя, однаковий для всіх, хто був при дворі фараона – для чиновників, переписувачів та лікарів [44, с. 88].

Про організовану ієрархію лікарів при дворі ми дізнаємось із різних способів правопису слова «šwnw». У єгипетських текстах професійний лікар названий терміном «šwnw». Цей титул складається з ієрогліфів ножа або стріли та посудини для мазей. Ніж або стріла читаються "šwn", а посудина для мазей "nw", тому всі разом читається "šwnw". Фонетичні знаки супроводжуються детермінативом – знаком людини, що сидить [49, с. 140].

На стелі епохи Старого царства, знайденої в мастабі Аменхотепа в Гізі, міститься титул жінки-лікаря (šwnw.t) на ім'я Песехат. «jṃj.t ḡ šwnw.w» (заступниця лікарів). Позначення "šwnw" зазвичай зустрічається в однині, але може бути і компонентом в титулах, наприклад, в титулі "pr-3 šwnw". «pr» означає будинок, «'3» – великий, в такий спосіб, все поєднання означало «двір» чи «палац» і лише епоху Нового царства було перенесено самого фараона. Тому титул можна перекладати як придворний лікар.

Цей титул використовується лише в епоху Старого царства, але дуже часто, тому можна припустити, що в цю епоху більшість лікарів працювали при дворі фараона. Титул «придворного лікаря» міг мати також ступені та ранги. Про це свідчать титули «pr-'3 wṯ šwnw» (глава лікарів двору), «ḥgr šwnw pr-'3» (головний лікар двору) та «sh» d šwnw pr-'3» (наглядач лікарів двору), з чого можна зробити висновок, що на царському дворі існувала ієрархічно організована колегія лікарів, були почесні і вікові титули, як «šwnw smsw pr-'3» (найстарший з придворних лікарів) [49, с. 157].

А у випадку з титулом "wṯ šwnw sm' mh" мова могла йти навіть про "міністра охорони здоров'я", як вважав Грапов [182, с.96]. Важко сказати, чи стояли за названою вище титулатурою почесні та службові найменування для медичних чиновників чи конкретні професійні позначення для лікаря-практику. Існування таких лікарів при дворі, які медично обслуговували фараона, чиновників чи службовців палацу залежно від рангу, багаторазово засвідчено.

Туринський папірус 2071 повідомляє про видачу зерна службовцям палацу, при цьому управитель будинку отримує 3 хара, переписувач – 2 хара, а лікар – 1 хар (1 хар ≈ 116,5 л). З джерел відомий також лікар Неферхер, який жив при Рамсесі II і займався медичним обслуговуванням персоналу Рамессеума. З іншого боку, були і «придворні лікарі», які не виконували лікарські функції. Так, наглядач придворних лікарів Ні-анх-ра, поряд з іншими високими посадами, обіймав пост «секретаря» царя у «будинку життя» (Старе царство). Іноді зустрічається поєднання в одній особі придворного лікаря та жерця, особливо серед жерців богині Сохмет. Наприклад: «Ось що сказав жрець Сохмет Херішеф-Ніхту: «Я був предстоятелем жерців Сохмет, предстоятелем магів, головним царським лікарем, що покладає руку на хворого ..., вправним в обстеженні за допомогою руки »» [148, с. 116].

Об'єктом дискусії продовжує залишатися питання: чи спеціалізувалися практикуючі придворні лікарі на певних хворобах, на що могло б вказувати генітивне поєднання слова "šwnw" з певною частиною тіла (наприклад, "лікар ока Хора" або "лікар тіла") [53, с. 204].

Незрозуміло також, збільшувалася чи зменшувалася ступінь їхньої спеціалізації під час єгипетської історії. Так, Трапов вважав, що спеціалізація зростала до Нового царства, а згідно з Галіунгві, із Середнього царства ступінь спеціалізації зменшувалася. До пізньої ери (бл. 600 р. до н.е.) зберігся титул «головного лікаря серед зубних лікарів». На користь спеціалізації можна навести висловлювання Геродота: «Мистецтво ж лікування у них розділено. Кожен лікар лікує лише одну певну недугу, а не кілька, і вся єгипетська країна сповнена лікарів. Так, є лікарі з очних хвороб, хвороб голови, зубів, черева і внутрішніх хвороб» [1, II, с. 84]. Титули Хеш-Реса з 3 династії «wt-ibh'» (глава зубних лікарів) та «wt-šwnw (Ibh'-šwnw)» (глава лікарів (зубних лікарів)) передбачають сильну і впорядковану ієрархічну спеціалізацію вже в Старому царстві, як вона б не виглядала.

Ця титулатура зберігалася й у пізню епоху. Про це свідчить базальтова статуя зубного лікаря Псамметих-сенеба (бл. 600 р. до н.е.), який мав титул «Псамметих-сенеб, голова зубних лікарів при дворі».

Проти припущення спеціалізації свідчить те, що позначення спеціальностей за доби Стародавнього царства були дуже рідкісні. Єдине з тих, що збереглися, відноситься до придворного лікаря Ірі, який був одночасно «придворним лікарем», «придворним лікарем очей», «придворним лікарем живота», «лікарем спини» та «переможцем скорпіонів» [148, с. 97].

Це багато функцій одного лікаря робить спеціалізацію лікарів малоюмовірною. Якщо навіть у палаці лікарі присвячували себе різноманітним хворобам і були «генералістами», то це тим більше слід припустити для лікарів, які практикують поза палацом, у провінції [120, с. 210].

Лікарі були державними чиновниками, отримували від держави гонорар і могли бути надіслані їм для виконання різних функцій, наприклад, для супроводження військ або для медичного обслуговування різних команд робітників. Відомі численні зображення та письмові джерела, що свідчать про лікарське обслуговування робітників у майстернях, при будівництві пірамід, у каменоломнях та копальнях [49, с. 141].

Настінні малюнки в гробниці скульптора Іпуї в місті робітників Дейр ель Медіна в західних Фівах зображують «робітника лікаря», який лікує поранену руку хворого. Ушебті № 1383 повідомляє про лікаря некрополя на ім'я Пур, який носив титул "wt šwnw m3č.t m3.t" (головний лікар фіванського міста мертвих), при цьому неясно, чи був титул "головного лікаря" почесним або ж йшлося про лікаря, наглядав за іншими лікарями. З остракону 20 династії ми дізнаємося про місячний збір - податок продуктами харчування для лікаря царського некрополя. Інший остракон також містить квитанцію про місячний збір продуктами харчування для колони робітників царського некрополя.

(Остракон 51518), а в іншому джерелі (папірус Турін № 2018) зберігся список працівників царської гробниці Рамсеса XI, серед яких згаданий і лікар на ім'я Хаї-Мін. Папірус № 10068 з Британського музею (verso С. 4, рядок 12) перераховує з півночі на південь 182 будинки на заході Фів. У тому числі будинок працював при Рамсесі IX лікаря Хаї-Мін(у), що носить випадково те саме ім'я, що й лікар у Туринському папірусі № 2018. щоб уникнути плутанини цих лікарів тепер називають Хаї-Мін(у) I і Хаї-Мін(у) II.[148, с. 88].

Лікарі також супроводжували робітників у каменоломнях та копальнях. Граффіті XI династії, знайдене в каменоломнях Хатнуба, повідомляє нам про Херішеф-нахту, «головного лікаря царських лікарів, предстоятеля жерців Сохмет і магів». Колони робітників, які видобували в шахтах Сина мідь, бірюзу та малахіт, також отримували власне медичне обслуговування, як свідчить стела № 85 із Серабіт-ель-Хадим (12 дин.). Названий там лікар Рен-еф-Сенеб був головним лікарем («wt šwnw.w»).

Існують також свідчення про те, що лікарі перебували і у військових частинах. Стела № 17 (12 дин.) згадує лікаря на ім'я Акему, який мав титул «лікаря трупи» (šwnw s3.w) і наводить його в списку учасників експедиції між скарбником і головнокомандувачем солдатами (що, ймовірно, свідчить про його соціальне становище). З тієї ж 12 династії відомий «лікар трупи» на ім'я Джа-еф. Незрозуміло, чи був спеціальний лікар для рибалок (моряків?) чи селян царських земель. З 4 династії відомий лікар на ім'я Мечен, який мав титул "šwnw grg.t" ("лікар grg.t"). Значення цього слова неясно, воно може означати селян чи «людей на морі», ймовініше друге. Геродот згадує малярію в болотистих областях Єгипту[1, II, с. 95].

Залишається поставити питання про те, хто займався медичним обслуговуванням широкої публіки і чи вона взагалі отримувала медичне обслуговування. Можливо, лікарі «будинку життя» лікували відвідувачів храму, ймовірно, був і інший тип лікарів, який практикував на межі храмового округу. З епохи Птолемеїв відома стела із Саккари з грецьким написом, що розповідає про професію «тлумача снів, який тлумачив сни за завданням бога Серапіса». Ця стела використовувалася, мабуть, як «вивіска». За аналогією з цією практикою можна уявити діяльність лікаря в храмовому окрузі, в якому перепліталися магія, цілительство і тлумачення снів. Лікарів не лише відвідували у місці їхньої роботи, а й запрошували до будинку пацієнта [131, с. 63].

«Коли ти лежав у хворобі, від якої ти страждав, я запросив головного лікаря. І він приготував лікарський засіб та робив усе, що ти хотів». Незрозуміло також, чи отримували практикуючі лікарі платню від царя, що робило медичне обслуговування безкоштовним, або ж вони вимагали гонорари та «продавали» лікарські засоби пацієнтам, обмінюючи їх на продукти (як вважав фон Йофеле). Принаймні у коптську епоху джерела свідчать про існування гонорарів для лікарів, не вказуючи їх розмірів. Так, батько рекомендує своєму синові-лікарю вимагати гонорар вже перед приготуванням засобу, якщо він діє швидко [124, с. 49].

Питання про медичне обслуговування широкої маси населення приводить нас до цілителів, які не мали медичної освіти. Вказівки на це можна знайти в остраконі № 5634 із Британського музею (період Нового царства). Там сказано, що польовий працівник на ім'я Пахерипаджет був відсутній у певну пору року, щоб відвідувати хворих колег. В іншому місці того ж таки остракона роль Пахерипаджета уточнюється: «Він був одним із тих, хто виготовляє лікарські засоби». Джонкхер і Черні вважають, що Пахерипаджет доглядав хворих, Кольта і Шварцман-Шафхаузер - що він був непрофесійним цілителем. Іншою групою цілителів були жерці-херхеби. Основними функціями яких були храмовий ритуал і похоронна служба, але вони займалися і магічним цілительством. Так, в одному тексті сказано: «Я був чудовим херхебом, майстерно оцінював хворобу... моя магія ставилася до хворої особи, моє заклинання до (поганого) запаху» [182, с. 93].

Таким чином, ці приклади вказують, що різниця між лікарем та цілителем без медичної освіти (зокрема жерцем) була надзвичайно нечіткою.

РОЗДІЛ 3

Єгипетські боги лікування

Походження та еволюція у давньому Єгипті професії цілителя сягає своїх корінням ще доісторичних часів, ця професія з'явилася раніше, ніж землеробство і приручення свійських тварин (про що свідчать шамани та цілителі різних народів тощо). Зібрані на протязі багатьох тисячоліть різноманітні спостереження й досвід привели в історичну епоху до виникнення медицини як науки, як систематичної дисципліни. Так само як багато інших різноманітних досягнень людства, вперше це сталося у долині Нілу та досягло свого найвищого рівня розвитку саме у Єгипті, у стародавньому світі (до грецької доби)[120, с. 210].

На початку династичної єгипетської історії медицина вже була там сформованою наукою. Одні з найбільш важливих медичних текстів стародавнього Єгипту це папірус Еберса та папірус Едвіна Сміта. Зазначені папіруси є копіями медичних папірусів які сягають епохи ранніх династій, які правили ще до початку будівництва великих пірамід. У повідомленні Манефона говориться про те, що цар I династії Атотіс, що був сином об'єднувача Єгипту й засновника Мемфіса фараона Менеса, сам був великим лікарем та писав трактати з анатомії [53, с. 209].

Від початку своєї історії Єгипет має досить зрілу систему медицини, яка містить систематичну патологію, досить чітко сформульовану фармакопею, також немалі знання анатомії й фізіології, досить велику медичну літературу, також визначену програму навчання з медицини й знання в галузі травматології і хірургії. Зрозуміло, що наука яка мала настільки високий рівень, не могла виникнути за короткий час. Адже від епохи Гіппократа до сучасної медицини пройшло 2400 років, так само стільки ж років пройшло від епохи Імхотепа до епохи Гіппократа. Проте, і Імхотепа напевне передувало, десь 1000–1500 років розвитку медицини. Сучасні археологічні дані вказують на існування неолітичних поселень поблизу

Єгипту у II-й пол. V тис., до того ж часу (бл. 4242 р. до н.е.) яким належить, напевне, також винахід єгипетського календаря [131, с. 65].

У тогочасній єгипетській медицині знаходимо чимало паралелей із медициною інших народів Африки. Доісторичний Єгипет було заселено представниками різних рас (це доводять наукові дослідження знайдених тут черепів), тому, крім суто африканських елементів, у генезі єгипетської медицини, напевне, брали участь і середземноморські. У переважній більшості давніх єгипетських медичних творів містяться вказівки на дотримання давніх, колись встановлених зразків, це аж ніяк не означало нездатності тогочасних єгипетських лікарів до новаторства, проте, так само як і у інших традиційних культурах, все нове розумілося як добре забуте старе, воно приписувалося або богам, або видатним давнім особистостям, серед котрих особливе місце займав сам Імхотеп [124, с. 57].

Імхотепа часто називають «першою фігурою лікаря, який досить чітко виникає із глибин античності». Швидше його можна назвати першим із відомих нам універсальних геніїв. У якості візира при фараоні Джосері (28 ст. до н.е.) він був державним діячем першого рангу; у якості автора проекту й будівельника першої у світі великої кам'яної споруди - ступінчастої піраміди фараона Джосера у Сакарі, він був обдарованим архітектором; у якості автора мудрих висловів та прич він здобув авторитет мудреця; а у якості обдарованого лікаря згодом його було обожнено, він став богом лікування [113, с. 91]. Втім, значна кількість сучасних дослідників сумніваються у тому, що за свого життя він якимось чином був причетний до медицини. Так, наприклад Джонкір, котрий склав список із 103 єгипетських лікарів, що згадувалися у написах, не враховує Імхотепа, оскільки про нього збереглася недостатня кількість відомостей. Проте, приблизно через 100-150 років після його смерті, третій фараон 4 династії Мен-кау-ра (Мікерін) вже шанував його у якості цілителя, а згодом він протягом більше трьох тисячоліть шанувався у якості покровителя та бога лікування як у самому Єгипті, так і за його межами, а починаючи з 6 ст. до н.е. він був ототожнений греками з Асклепієм - богом медицини. Проте, якщо користуватися критеріями Джонкіра, тоді доведеться виключити із лав лікарів і самого Гіппократа, оскільки про життя та досягнення його у цілителстві наразі нічого не відомо. Книги, що приписують йому, напевне, були написані його пізнішими послідовниками [120, с. 271]. Навіть загальновідома клятва Гіппократа була написана не ним, а його послідовниками через багато років після його смерті. Проте наразі майже ніхто не сумнівається у тому, що Гіппократ всеж існував, він займався медициною та був надзвичайно обдарованим лікарем, хоча всеж про Гіппократа нам відомо набагато менше, ніж про Імхотепа. Сам Гіппократ, котрого досить часто називають «батьком медицини», стверджував, що сам він походить від лінії Асклепідів, тобто присвячених грецькому богу медицини Асклепію. У загальновідомій клятві, яку приписують Гіппократу, він присягається грецькими богами медицини – Аполлоном, Асклепієм, Гігієєю і Панацеєю, а це свідчить про те, що ані він, ані всі його послідовники повністю не зрікаються так званої «жрецької медицини» [49, с.

143]. Вони, крім того, мали звичай направляти своїх пацієнтів на спеціальне лікування до храму Асклепія («боги - справжні лікарі» так сказано у одній із книг Гіппократа»). Починаючи від VI ст. до н.е. Асклепія почали ототожнювати з Імхотепом, тож фактично і він (Імхотеп) згадується у клятві Гіппократа. У папірусі Едвіна Сміта вказується, що діагностичні, хірургічні, прогностичні і терапевтичні знання єгипетських лікарів у середині II тис. до н.е. були значно вищими, аніж знання грецьких лікарів через ціле тисячоліття. Тому не дивно, що грецькі часто лікарі відвідували Єгипет для навчання медицині. Ще Гален, котрий жив у II ст., відвідував храм Імхотепа у пошуках медичних знань.

Греки досить часто використовували єгипетські ліки і розпорядження. Саме тому, можна припустити, що справжнім «батьком медицини» може по праву бути названий не Гіппократ, а Імхотеп.

Навколо постаті Імхотепа, так само як і у випадку з іншими видатними історичними особистостями, зріс значний корпус легенд, міфів та символіки, з цього всього можна витягти тільки декілька фрагментів реальних історичних деталей [104, с. 73].

Батьком його був Канофер, який був попередником Імхотепа на посаді головного архітектора фараона, матір'ю – Хредуонх, яка походила із аристократичної мемфіської родини. Народився він 31 травня у передмісті Мемфіса Ахтауї («Дух обох земель»), служив у якості візира (прем'єр-міністра), головного переписувача, жерця, він був відповідальним за ритуали, а також архітектором при фараоні III династії Джосері. Вправність у будь-якій із цих професій, могла зробити його великою людиною, проте він, здається, досяг успіху у всіх цих галузях. При цьому всьому він був ще й надзвичайно обдарованим лікарем [53, с. 216].

Харрі, котрий написав одну із найкращих монографій про Імхотепа англійською мовою [186], описує різні стадії обожнювання Імхотепа. Так, через 100 років після його смерті, його шанували у якості великого лікаря, але ще не бога. Цей статус він зберігав впродовж 2000 років, проте перед перським завоюванням у 525 р. до н.е., він вже стає повноправним божеством, можливо це сталося під грецьким або іншим іноземним впливом. Як стверджує Геродот (на протилежність Діодору), що у єгипетській історії ніколи смертні люди не обожнювалися [1, с. 87].

Навіть божественність фараона вважалася міфічною конструкцією, що була призначена для зміцнення зв'язків між землею і небом, людським і божественним світами [120, с. 211]. А ось греки завжди були схильні обожнювати своїх героїв. Те глибоке шанування, котрим був оточений Імхотеп у VI ст, у період коли греки вперше оселилися на території Єгипту, мало справити не аби яке враження на них, і тоді вони оголосили про відповідність свого бога лікування Асклепія і Імхотепа. У період Птолемеїв (332-30 рр.. до н.е.) вже повністю на той час обожнюваний Імхотеп опинився у перших рядах греко-єгипетського пантеону богів.

Про існування Імхотепа і його відношення до фараона Джосер свідчить статуя Джосера, яку було знайдено поблизу ступінчастої піраміди у Сакарі у

1926 р., на котрій було написано ім'я Імхотепа [93, с. 127]. Також, єгипетський архітектор Хнум-іб-ре, котрий жив біля 495 р. до н.е., залишив напис, у котрому перераховуються імена 25 його прямих предків, котрі були майстрами-будівельниками. Список цей охоплює 800 років, починаючи від Канофера - батька Імхотепа, а сам Імхотеп був на другому місці. У цьому написі Імхотепа названо «главою робіт південної і північної країни, правителем столиці і візиром, головним ритуальним лікарем фараона Джосера - царя Верхнього і Нижнього Єгипту, сином Канофера».

Джеральд Масей небезпідставно, назвав Імхотепа «єгипетським Соломоном», оскільки Імхотеп був талановитим будівельником та архітектором. Адже архітектура у Єгипті вважалася священною наукою, яка втілювала найвищі досягнення єгипетської релігійної і наукової думки. Саме тому паралель між будівельником храму Соломоном і будівельником піраміди Імхотепом не видається занадто натягнутою. Божественний батько Імхотепа Птах вважався «богом ліктя» (одиниці виміру), тобто божественним будівельником [148, с. 107].

Взаємовідносини між Імхотепом і Джосером підтверджуються легендою, котра дещо нагадує біблійну історію Йосипа. Це була так звана «легенда про сім років голоду» котра була записана на гранітній стелі на острові Сехель, що на південь від Асуана, у часи Птолемеївського періоду. Харрі вважає, що легенда походить від часів III династії. У оповіданні говориться, що у часи правління фараона Джосера Ніл сім разів не досягав нормальної висоти розливу, це призвело у Єгипті до жахливого голоду. Вважалося, що розливи Нілу контролювалися богом із головою барана Хнумом, який був божеством нубійського походження, його храм був розташований у Елефантіні, що на крайньому півдні Єгипту, розташованого на кордоні з Нубією [142, с. 74].

У цей період лих, фараон Джосер звернувся до Імхотепа, котрий проконсультувався у священних книгах, що були розташовані у найнедоступніших та найглибших участках храму. З цих книг Імхотеп дізнався та повідомив фараона, що він повинен задобрити Хнума. Після того як фараон здійснив особистий візит до храму Хнума та підніс молитви й жертвопринесення, бог Хнум з'явився фараону уві сні та пообіцяв йому знову послати розлив, для того щоб Єгипет був позбавлений голоду. Після нового розливу Нілу щасливий фараон подарував храму Хнума 70 миль найбагатшої землі, яка прилягала до Нілу та осипав храм різними дарами і благодіяннями. Досить важко наразі визначити, чи було відбито у цій легенді реальний випадок. У птолемеївську епоху склалася тенденція до звеличення та героїзації єгипетської давнини, це стало однією із причин піднесення Імхотепа у цей період [139, с. 58]. Проте Птолемеї мали доступ до усіх архівів, що існували у стародавньому Єгипті, з них і могли бути почерпнуті традиції Імхотепа. Не зрозуміло, чи були вони прикрашені, для того щоб виправдати обожнювання Імхотепа. Проте можна припустити, що у цій легенді всеж міститься хоч крихта істини про Імхотепа як про людину.

Серед догрецьких традицій, котрі стосуються Імхотепа, досить чітко проступає уявлення, що він був великим мудрецем та адептом першої величини. Його ім'я було тісно пов'язане із іменами і інших легендарних єгипетських мудреців таких як Харджедефа (IV дин.), Кагемні (кінець III дин.), Птах-Хотепа (V дин.). Та, найбільше із Аменхотепом, що був сином Хапу, котрий жив у період XVIII династії. Хапу, так само як і Імхотепа, обожнювали у період Птолемеїв, його вважали реінкарнацією Імхотепа. Імхотепа як носія вікової усної мудрості пов'язують із Харджедефом, у «Пісні арфіста» (кінець III тис. до н.е.): «Я чув міркування Імхотепа і Харджедефа, їх слова цитують скрізь...» У цій фразі Імхотеп виступає у якості мудреця і письменника.

Імхотеп так само був ритуалістом і жерцем, його дуже висока репутація ґрунтувалася також на контролі над силами природи, тобто магією [49, с. 147].

Давні єгиптяни були переконані у тому, що усі великі мудреці і адепти мали здатність контролювати сили природи. Надзвичайне шанування Імхотепа та Аменхотепа, сина Хапу, так само ґрунтувалося на їх магічних здібностях. Таким само чином згодом розглядалися і ті дива, що були здійснені Мойсеєм і Ісусом. Саме тому можна відзначити, що Імхотеп був одним із перших у списку чудотворців – «пророків», «аватар» та «махатм», котрі включали в себе Мойсея, Зороастру, Будду і Ісуса. Саме так його розуміли і у період еллінізму-римляни. Ім'я Імхотеп означає «той, хто приходить у світ». Це ім'я згодом було еллінізовано як Імутхес. На думку Джеральда Массея, спочатку Імхотепа шанували як божество, а Імхотеп реальний був його тезкою. Проте цьому суперечить те, що у період Старого Царства Мемфіська трійця включала в себе Сохмет, Птаха та Нефертума, лише у пізню епоху Імхотеп замінив у ній Нефертума. Фінч [188, с. 81] намагається, підтвердити тезу Массея, проте наводить тільки спірні порівняльно-релігійні аргументи [53, с. 225].

Єдиним його аргументом із сфери єгиптології є той факт, що самі єгиптяни називали «могилою Осіріса» гробницю фараона I-ої династії Джера, це свідчить про контамінацію доісторичного божества Осіріса із реальним фараоном. Але, на відміну від культу Осіріса, наразі не існує свідчень про шанування Імхотепа у настільки ранню епоху. Тому, логічніше було би припустити, що культ Імхотепа склався у результаті обожнювання реальної особи, а не тільки контамінації з божеством котре раніше шанувалося [124, с. 51].

Після того, як Нефертума замінив Імхотеп, його також почали розглядати у якості сина Птаха. У особі Нефертума проявляється також і зв'язок між міфом про мемфіського Птаха та про Атумера із Геліополя. На думку Массея, Атум спочатку вважався сином Птаха: «Сином Птаха був Тум чи Атум... а одним із імен чи титулів Атума був Іу «приходить» (син) чи Іу-ем-хетеп «приходить у світі» [190, с. 434]. Напевне слово «Птах» означає «відкриває» (про це свідчать паралелі у семітських мовах), відповідне дієслово також може означати і «вирізати чи робити скульптуру» і т. д. Іноді

Птах зображується у якості Тва, із скарабеем на голові. Скарабей являється символом бога Хепрі, тобто «творця», оскільки саме він формує кульку із бруду, у котру складає свої яйця, а потім її зариває, перед тим зробивши невелику дірку. Коли період інкубації закінчується із бруду цього вилітають крилаті скарабеї, передаючи наочний образ того, що саме себе створює чи воскресає. Птах як «формувальник» чи «відкривач» став одним із перших образів сили творіння, його зображують так само у вигляді гончара, який виготовляє світове яйце на гончарному колі [129, с. 43].

У зв'язку з цим зрозумілішим стає ставлення Імхотепа до Хнума у легенді про сім років голоду. Бог Птах – божественний металург, муляр, коваль, архітектор, усі ці атрибути він поділяє з Імхотепом. Також бога Птаха досить часто зображують у вигляді карлика Тва, вважалось, що саме карликам були відомі усі таємниці металів і гірничої справи. Така традиція збереглася також і у європейських легендах про нікси і кобольди (від котрих походять назви металів «нікель» та «кобальт») [55, с. 277].

Е.А.Уоллис Бадж описує Імхотепа як божество так: «І-ем-хетеп посилав сон до всіх тих, хто страждав та хворів, а всі ті, хто був вражений якоюсь хворобою, були під його особливою турботою; він був добрим лікарем людей та богів, він зцілював тіла смертних впродовж життя та керував всіма заходами щодо збереження тіла після смерті» [177, с. 523]. Імхотеп приносить їжу і воду, мир і достаток, відпочинок і підтримку, він перемагав посуху, темряву і голод. Крім того він був мудрим та співчутливим вчителем, його вчення передавались усно, це робило його персоніфікацією Слова. Імхотеп, котрий пояснює містерії, був, на думку Масея та Фінча, єгипетським прототипом та одночасно відповідністю Соломона і Ісуса [190, с. 500; 188, с. 84].

У VI ст. до н.е. було збудовано декілька храмів, що були присвячені Імхотепу. Найбільш відомим з них є храм Імхотепа у Мемфісі, котрий у античні часи називали «Асклепейон». Він також був відомий у якості центру медичного знання і зцілення, там вчилися значна кількість грецьких лікарів постгіппократівського періоду, у тому числі такі особистості як Феофраст, Гален та Діоскорид. Цей храм було розташовано неподалік іншого відомого храму і центру цілителства – Серапіума, який було присвяченого богу Серапісу, саме тому Імхотепа з Серапісом дуже часто асоціювали [120, с. 214].

Серапис став пізньою синкретизацією Осіріса та божественного Апіса, бика із Мемфіса, колишнього Птаха. Така форма Осіріса переважала у елліністичний та постелліністичний періоди, була частиною трійці, до якої входили так само Ісіда та дитина Хора. Римляни ідентифікували поклоніння Серапісу з християнством, через те, що ритуали і церемонії були надзвичайно схожі [106, с. 33]. У відомому листі Сервіану імператор Адріан стверджував наступне: «Всі ті, хто шанує Серапіса, одночасно є християнами; і навіть ті, хто називає себе єпископами Христа, шанують Сераписа». За повідомленнями Діодора відомо, що усім шанувальникам під час смерті і воскресіння надавалося ім'я Серапіса.

Ще один Асклепейон, що був присвячений Імхотепу, знаходився на «священному острові» Філі у єгипетській Нубії та змагався з Мемфісом у якості місця паломництва, яке як вважалося зцілювало. Інші храми, які були присвячені Імхотепу-Асклепію, розташовані були у Птолемаїді Херміу, а також, можливо, у Фаюмі, на захід від Нілу.

Харрі подає досить гарний опис феномену «інкубації» чи «храмового сну», котрим користувалися хворі у цілющих храмах, для того щоби одужати.

У випадку якщо усі інші заходи не призводили до будь-якого успіху, хвору людину відправляли до храмів бога-цілителя, у даному випадку Асклепія, для того щоби хворий здійснив певні ритуали, підніс жертви, благаючи бога послати для нього спасіння. У випадку, якщо усі ці благання були успішними, тоді бог повинен був з'явитися хворому уві сні вночі та дати специфічні вказівки про те, як саме можна вилікуватися. До наших часів збереглося як мінімум дві історії, які ілюструють феномен лікування інкубацією, обидві історії відносяться до безпліддя. У першій історії повідомляється, про те як дружина царського сина, котра не мала дітей чоловічої статі, звернулася зі своєю проблемою до храму Імхотепа, там де бог з'явився їй уві сні, розповівши при цьому, як саме вона може зачати сина [130, с. 136].

Результат був досить успішним, її син невдовзі став визначним мудрецем. У даному випадку йшлося тільки про нездатність народити хлопчика, а вже в іншому випадку, у котрому діє жінка-аристократка, безпліддя вже було повним. Проте, під час ночі, що була проведена у храмі Імхотепа, цій жінці з'явився бог, він дав їй вказівки, котрі повинні були призвести до народження її сина. Для здійснення цього її чоловік, що був верховним жерцем, повинен був провести великі роботи з реновації у покинутому святилище Імхотепа. Після того, як це все було зроблено, у них народився син, його назвали на честь Імхотепа. У подібних випадках дитина, що була народжена завдяки прихильному втручання бога, потім ставала її служителем, можна припустити, що таке трапилося у двох вище описаних випадках.

Греки були дуже добре знайомі із інкубацією, і саме храми Асклепія – грецизованого Імхотепа хворі відвідували, для того щоби отримати там лікування. Також існували багаточисленні оракули Асклепія, сюди хворі стікалися натовпами за лікуванням і консультацією, а згодом після посту у своїх снах дізнавалися про способи лікування.

Навіть у наші дні традиційні африканські цілителі говорять про те, що значна кількість методів лікування до них приходять у снах, що надсилаються їм божеством. Напевне, що жерці-лікарі котрі слугували у храмі Імхотепа, відчували щось подібне [131, с. 82].

Незважаючи на всю архаїчність методу інкубації, він використовується і у наші часи. Так, ціла низка західноєвропейських клінік нещодавно взяли цей метод на озброєння. Проте методіку було дещо змінено. Тепер лікарі перед сном так би мовити «будять уяву» свого пацієнта чисельними розповідями про майже неймовірні випадки зцілення і продовження життя у

давні часи, тим самим вселяючи пацієнтові впевненість у неминучому одужанні.

І досить часто відбувається справжнє «диво» – пацієнт, котрий увірував у свої сили та за допомогою сучасних медикаментозних засобів дійсно одужує. Також, переказані сні медики використовують для більш точної та детальної діагностики захворювання [77, с. 74].

У пізньоантичний період культ Імхотепа набув вже великого значення. Багаточисельні храми, різноманітні написи і барельєфи, що були присвячені йому, можна було знайти по всьому Єгипту. Цей бог став членом важливих пантеонів богів Мемфіса, Фів та Філе. У Нубії також його шанування було настільки ж поширене, як і у Єгипті, на це вказують написи і рельєфи цієї країни.

У Мерое Імхотепа асоціювали із царями й правителями як цього міста, так і всієї держави. Шанування цього бога було відоме також римлянам: щонайменше два римські імператори - Август та Тіберій, були зображені на єгипетських рельєфах у поклонінні йому [53, с. 241].

Тепер варто коротко зупинитися на давньогрецькому бозі Асклепії, для того щоби зрозуміти, чому його ототожнювали із Імхотепом. Відповідно до класичних принципів, Асклепій вважався сином Аполлона і смертної принцеси Короніс, тобто «ворони». У стародавніх греків саме ворона вважалася птахом, що був пов'язаний з оракулами, подібну конотацію вона мала також і у Єгипті, проте асоціювалася з богом Сетом [55, с. 281].

Мати Асклепія померла ще будучи вагітною, на її похоронному вогнищі Асклепія було вирізано з її утроби, за наказом Аполлона, богом Гермесом - грецькою відповідністю єгипетського Тота. Асклепія було поміщено під опіку кентавра Хірона, він став надзвичайно майстерним у хірургії а також знанні різних цілющих властивостей різноманітних речовин і трав. Саме з цієї причини його і називали фундатором медицини. Він став настільки досвідченим у мистецтві цілительства, що йому вдалося розгадати секрет воскресіння мертвих [106, с. 34]. Згодом, воскресивши померлих героїв, він накликає на себе гнів Гадеса, котрий поскаржився богові Зевсу, що Асклепій краде у нього його підданих. За такий неблагочестивий вчинок Зевс вразив Асклепія на смерть блискавкою.

Невдовзі його батько - Аполлон вбиває циклопів, що були відомі як мулярі і металообробники, за те, що вони підробили блискавки Зевса. Згодом Зевс покався у своєму такому імпульсивному вчинку та повернув Асклепію життя, та зробив його божеством медицини. Символами Асклепія стали змія та жезл, що був виготовлений від кадуцея Гермеса, тому, коли римляни вирішили встановити у себе поклоніння Асклепію (Ескулапу), з Епідавра, місця значного Асклепейона, їм було надіслано втілення бога у вигляді змії.

Така міфічна історія Асклепія містить у собі декілька пунктів, які заслуговують на увагу, що є відповідними єгипетським легендам [106, с. 35].

Незважаючи на те, що Асклепій є сином Аполлона, проте насправді його видаляє із утроби його матері бог Гермес, а це відповідає тому факту, що Імхотепа вважали «образом єгипетського бога Тота», котрого давні греки

ототожнювали з богом Гермесом. Мати Асклепія Короніс - «ворона», могла бути жрицею-оракулом (на це символічно вказує ворона), а у храмах Асклепія-Імхотепа дійсно знаходилися оракули які зцілювали. Асклепія, так само як і Імхотепа, вважали смертним сином божественного батька, котрий згодом став божеством медицини. Непряма роль, котру у міфі про Асклепія відіграють циклопи, відбиває той факт, що вони, так само як Імхотеп і його божественний батько Птах, були будівельниками, мулярами і металообробниками. І, нарешті, змія яка обвивається навколо жезла Асклепія - це мотив, що спочатку був пов'язаний з богом Тотом - першим богом цілителства у єгипетському пантеоні богів, і первісний грецький бог лікування Гермес запозичує жезло саме у нього (так вважає Фінч. С.) [188, с. 87]. Змія вважалася потужним символом воскресіння і оновлення завдяки своїй здатності скидати стару шкіру і відрощувати нову. Тому не видається дивним те, що греки ототожнювали Асклепія з Імхотепом, оскільки у грецькому розумінні божества різних народів які виконують однакові або схожі функції, вважалися формами єдиного божества[120, с. 215].

Варто згадати і про Імхотеп-Асклепію у так званій “герметичній” літературі. У Герметичному корпусі джерел (II-III ст.) представлений сплав давньоєгипетських і близькосхідних елементів із грецькою філософією. Герметизм став езотеричною школою (що була спорідненою, проте не тотожною різним гностичним школам, до котрих її досить часто помилково зараховують), справив чималий вплив як на раннє християнство, так і на середньовіччя (у тому числі арабську) та ренесансну думку [62, с. 60].

Частинами, які входили до герметичної науки були алхімія, астрологія та ятроматематика, розглядаючи вплив сузір'їв на різні органи людини [131, с. 99]. Символом герметизму вважався Гермес Трисмегіст (тричінайбільший), котрого вважали майстром в усіх знаннях та науках. Трьома його найважливішими учнями вважалися Асклепій, Тат та Аммон. Усі ці три постаті являються антропоморфізованими єгипетськими божествами: Асклепій – це Імутхес-Імхотеп, Тат – Тот, Аммон – фіванський Амон. Інші ж єгипетські божества, такі як Анубіс, Ісіда і Хнум так само фігурують у герметичних міфах [60, с. 114].

У фрагментах, що дійшли до нас, герметична філософія викладена в грецьких діалогах, що нагадують сократичні, між Гермесом і його учнями. Крім того, збереглися великий латинський трактат «Асклепій» (частково в коптському перекладі) і навіть «Визначення Гермеса Трисмегіста Асклепію» вірменською мовою. У цих фрагментах Асклепія Імхотепа називають божественним рятівником і царем, він виступає у якості учня, котрий вже є добре обізнаним у філософії [130, с. 136].

Тат перебуває на особливому рахунку у Гермеса, він викладає його автентичне вчення (подібно як апостол Іоанн у Новому Завіті). Тат, будучи персоніфікацією Тота, по суті являється тільки аспектом самого бога Гермеса. Як ми вже зазначали, Імхотепа називали “образом Тота”, а тепер ми можемо побачити, як це відображено у герметичній традиції, де він був одним із трьох учнів бога Тота. Герметична традиція також характеризує Асклепія і як

винахідника поезії, майстра-муляра, цілителя та майстра-астролога, тобто тими атрибутами, які походять із давньоєгипетського пантеону богів[53, с. 276].

Отже, грецька езотерична думка й філософія, тісно були пов'язані із Єгиптом, у цьому процесі досить виразно фігурував Імхотеп як людина, мудрець, бог і символ. Хоча в нас мало достовірних фактів з його біографії, він все ж виступає у якості людини надзвичайних здібностей. Здається, що він досяг синтезу усіх духовних здібностей, а отже люди змогли побачити у ньому божественну іскру. Згодом ця іскра почала здаватися яскравим полум'ям і тоді людина-Імхотеп стала богом-Імхотепо. У ньому бачили лікаря, рятівника, будівельника і мудреця, архетип великої людини.

Отже, до стародавньоєгипетських божеств лікування належали також Хор, Тот та Амон, котрі мали титул лікарів та вважалися божественними лікарями. До них належала також Ісіда, проте її й не називають лікарем. Напевне цілюща функція цих божеств була тісно пов'язана з їхньою роллю у міфах. Також на межі цілителів знаходяться і боги із парамедичними функціями - тобто боги родючості і покровителі, котрі можуть зливатися воедино і з суто «медичними» божествами. До таких відносяться божества-творці Хекет і Хнум, божества родючості Мін та Хатхор, і божества покровителі Тоеріс, Біс, Нейт, Мешенет та Селкет. На особливому становищі була богиня Сохмет, котру також називали «пані лікування». Тільки у пізнішу епоху пантеон цілителів було доповнено Імхотепо.

РОЗДІЛ 4

Магія у медичних текстах

Якщо говорити про самі тексти, то варто відзначити, що вони майже повністю позбавлені магії (наприклад папірус Сміта, час його створення – Старе царство; папіруси Кахун та Рамессеум V - період Середнього царства). Але вже у відомому ветеринарному папірусі Кахун разом із медичним лікуванням використовується також змова хворих тварин. На папірусах Рамессеум III–IV (період Середнього царства) та початку Нового царства (папіруси Херста та Еберса) з'являється все більше магичних текстів. Питома частка магії збільшується з часом (Папіруси Лондон та Берлін) і, зрештою, вона починає переважати. Тільки у птолемейську і римську епохи знов з'являються позбавлені повністю магії медичні тексти.

У якості пояснення цього «регресу» після періоду Старого царства декотрі вчені запропонували наступну тезу. Єгиптяни цього періоду мали значну впевненість у собі, у своїх силах та у своїй державі. Боги почали відходити на задній план, їх місце починають займати обожнювані фараони (про що свідчать гігантські піраміди) [152, с. 39].

Медицина у цей період знаходилася на найвищому рівні (адже не даремно богом лікування у цей час став Імхотеп-Асклепій, що був візиром фараона III династії Джосера). Так, у папірусі Сміта міститься значна кількість досвідченого знання: різноманітні спостереження і закономірності, що були перевірені експериментально, вони дозволяють робити передбачення, котрі, природно, здійснюються. Саме у цей час відбувається

розквіт ранньої науки. Але, вже наприкінці **IV** династії на перший план виступає бог Сонця Ра, а єгипетський фараон розглядається як його син. Отже, у цей час боги вступили у свої права, вони взяли на себе відповідальність за хвороби, смерті і зцілення.

Тогочасний лікар був, подібно до шаманів у первісних народів, одночасно і жерцем, і заклиначем, і лікарем, котрі втім, можуть виступати і окремо. Така потрібність функцій лікарів зазначена у «Книзі судин», у ній обстеження пацієнта проводиться лікарем, магом та жерцем богині Сохмет. Богиня-левиця Сохмет насилає на людей з допомогою своїх вісників різні хвороби, епідемії і смерть. Тут ми бачимо зв'язок одразу трьох можливостей, що були направлені на хворобу: лікаря з його досвідом, жерця який був пов'язаним зі світом богів, та мага, котрий намагається зробити неможливе можливим [148, с. 86].

Незважаючи на те, що папірусу Сміта було записано тільки на початку Нового царства, деякі вчені (наприклад, Вестендорф), виходячи з мовних особливостей папірусу, вважають, що його було створено ще у період Старого царства. Якщо це так, тоді найдавніше свідчення медичної магії знаходиться у його 9-й частині: рана на лобі із розломом черепа. У якості лікування тут пропонується зробити мазь із страусиною яйця й нанести цю мазь на відкриту рану. Одночасно варто потовкти шкаралупу страусиною яйця та зробити із неї порошок, та нанести цей порошок на рану. Зверху варто розмістити пов'язку. Вже на третій день пов'язку можна видалити, - як говориться у папірусі: «і тоді ти виявиш, що порошок яєчної шкаралупи поєднав оболонку черепа, оскільки вона подібна до будови страусиною яйця» [124, с. 52].

Саме лікування вже відбувається за магичним принципом "similia similibus" (тобто подібне до подібних): голову хворого порівнюють зі страусиним яйцем, вважається що його шкаралупа повинна замінити розбиту черепну коробку. Ще виразнішою стає роль магії у наступному терапевтичному заклинанні: «Ось що потрібно сказати у якості заклинання над цими ліками: ворог, який знаходиться у рані, нехай буде усунений, нехай буде приведено у тремтіння зло, яке знаходиться у крові, ворог Хора. Захистом вважається магичне заклинання досвідченої у магії (мається на увазі Ісіда): ця скроня не зазнає небезпеки, цій посудині (тобто жилі) не буде завдано шкоди. Я перебуваю під захистом досвідченої у магії (Ісіди); врятований син Осіріса». Власне тут стає зрозумілою уся механіка магії: тобто позалюдсько божественну площину потрібно привести до відповідності до людської, а ось вплив божественного світу на людський вже автоматично гарантує успіх. При цьому, із божественного світу потрібно вибрати такий випадок, котрий якомога більше би відповідав людській ситуації: все те, що вдалося богам, обов'язково виправдає себе і у випадку людей. У цьому прикладі згадані найвидатніші з персонажів давньоєгипетської міфології: боги Ісіда і Осіріс та їхній син Хором - з одного боку, та бог Сет, втілення зла, - з іншого боку [106, с. 35]. Адже Сет поранив своєму братові Хору очі, а це

означає, що він робитиме таке за всіх часів та весь час відбуватиметься лікування [53, с. 284].

Отже, пацієнт ототожнюється з богом Хором, а хвороба ворог – із Сетом. І оскільки у міфі богиня Ісіда захищає свого сина від різних бід, саме тому її закликають і щоби тут вона надала свій надзвичайно сильний захист (Ісіда – «велика у магії» серед усіх богів). Цей випадок закінчується тим, що сина Осіріса Хора було врятовано. Це стосується і міфологічного прообразу, і його земної відповідності.

Із магичних текстів, котрі не увійшли до складу медичних папірусів, нам відоме заклинання проти головного болю. Тут як прообраз-прецедент використаний у міфі, який є варіантом попереднього [106, с. 36].

Замість ушкодження ока, внаслідок прямого зовнішнього поранення Сет вводить своє отруйне насіння до тіла Хора, і саме таким чином відбувається ушкодження голови (а отже, і очей) зсередини. Такий варіант міфу є відомим як “гомосексуальний епізод”. Згаданий напад Сета призводить до того, що Хор відриває у нього в цій боротьбі яєчка, із котрих і виходило отруйне насіння. Потім сюди втручається Ісіда, що виступає на боці свого сина Хора, вона відвертає Сета від його наміру за допомогою амулету із сімома вузлами. У заклинанні Ісіді доводиться попрацювати також і для людського пацієнта: “Я дам (тобто покладу) це тобі на великий палець ноги N.N., народженого від N.N., для того щоб він став здоровим”.

Система судин, яка пов'язує усі частини тіла одну з одною, уможливорює сім разів перешкодити шлях для отруйного насіння до голови пацієнта, таким чином знешкодити фалос (котрий тут замінений великим пальцем ноги) [131, с. 137].

Ще більш радикально проводиться лікування хворого у наступному випадку. Спочатку відбувається заклинання хвороби, яка носить ім'я «отруйне насіння», за якою, зрозуміло, теж ховається бог Сет. У вигляді віслюкоподібного інкуба він викликає вагітність, і у жертв з'являються загальні скарги та захворювання шлунку й серця [120, с. 216].

Після того як вимовили заклинання, із тіста формується осяччий фалос, згодом його обмотують у жирне м'ясо та кидають на поживу кішці. Для того щоби Сет мав гідного ворога в магичному плані, проводять заклинання богині-пантери, котру ототожнюють з кішкою. Логіка тут ясна: без фалосу не може бути сполучення, а отже не може бути і захворювання від отруйного насіння! Заклинання призначене для лікування ран від опіку так само слідує подібному випадку-прецеденту. Це заклинання побудовано у формі діалогу між служницею та богинею Ісідю: - Твій син Хор спалив у пустелі! /– А чи є там вода? /– Там немає води? /– Вода в моєму роті, Ніл між моїми стегнами, я прийшла, щоб загасити вогонь! [106, с. 37]

У декотрих випадках свідомо ідентифікація земного випадку із божественним прецедентом також підтверджується формулюванням заклинання, наприклад: «Це груди, котрі боліли у Ісіді у Хеммісі, коли вона народила Тефнут і Шу». Подібним чином також використовується і міфологічне оповідання про Ра та Ісиду. У цьому оповіданні Ісіда намагається

дізнатися таємне ім'я бога Сонця, вона використовує при цьому жало скорпіона і, нарешті, їй вдається вивідати ім'я у бога, який мучиться від болю.

Ця історія слугує тут лише звеличенню проти укусів скорпіона. Така само рослина, з допомогою котрої Ісіда зцілила у міфі бога Ра, повинна принести зцілення і людям.

Папірус Еберса, що був записаний так само на початку Нового царства (приблизно 1550 р. до н.е.), і містить у собі частково і більш давній матеріал, розпочинається трьома заклинаннями, котрі ми можемо назвати «супровідними», оскільки їх варто рецитувати під час накладання лікарського засобу, при прийомі ліків внутрішньо і при розв'язуванні пов'язки. Положення, що міститься на початку папірусу вже достатньо говорить про те значення, котре мали ці магичні тексти [26, с. 115].

І тут у якості прообразу наводяться міфи. Так, у другому заклинанні, маг який його промовляє звертається до Ісіди, багатой на магичне мистецтво наступним чином: «Розв'яжи мене, та звільни мене від усього поганого... так же само, як і ти була розв'язана, та була звільнена твоїм сином Хором». Розв'язування пов'язки, на котру перейшла хвороба, порівнюється зі звільненням Хора із утроби матері, це спочатку видається дивним. Але необхідно пам'ятати і про те, що за єгипетськими уявленнями процес пологів має щось спільне з кров'ю, саме тому жінка повинна народжувати дитину поза домом (як правило у спеціально виготовленій для неї альтанці), після цього проходити період очищення протягом 14 днів. Текст говорить: «Я увійшов у вогонь (і вийшов із вогню, увійшов у воду) і вийшов із води. Я не опинюся у пастці цього дня». Саме тут вперше зустрічається прообраз випробування вогнем і водою, який міститься, наприклад, у «Чарівній флейті» Моцарта. Пацієнт, який ототожнюється з юним Хором, витримує випробування [148, с. 94].

Якщо досить серйозно поставитися до назв всіх цих трьох супровідних заклинань, варто вважати, що під час кожного накладення лікарського засобу, під час кожного розв'язування пов'язки, під час кожного прийому ліків всередину необхідно було вимовляти подібне заклинання. Здавалося би, що незначна частка магії міститься у папірусі Еберса (десь 2%, у 850 окремих текстах), таким чином, підвищується майже до 100%. А якщо залучити також папірус Херста, котрий містить в собі заклинання захворювань які лікують з допомогою рослинної олії, пива та меду, тобто ліків які найчастіше застосовувалися, а також для цебра та вимірювальної чаші, тоді виявиться, що частка використовуваної магії приблизно була рівна частці суто медичних практик. Під час механічного підрахунку, ми можемо знайти у медичних папірусах тільки близько 30 заклинань, котрим протистоять близько 1200 навчальних текстів і рецептів [49, с. 152].

Крім загальних та супровідних заклинань, також збереглися певні заклинання, що були присвячені деяким хворобам. Таких випадків зустрічається небагато, і через це склалося враження, що папірус Еберса майже повністю вільний від магії, що, як виявилось, далеко не так.

Причиною того, що у одних випадках разом із практично-емпіричним лікуванням містилися заклинання, а у інших – ні, звісно, залежала від уявлення про самого збудника хвороби. Видається досить логічним припущення, що у тих випадках, якщо причина хвороби вважалася природною (тобто різноманітні рани, порушення травлення чи переломи кісток), тоді лікування було суто медичним; проте у тих випадках, коли природна причина виявлялася незрозумілою (наприклад жар, сліпота, пухлини, хвороби шкіри, втрати свідомості, або черв'яки у кишечнику) тоді з'являлася підозра про втручання у це демонів, тоді застосовувалися відповідні практики [124, с. 54].

Проте, якщо придивитися досить уважно, тоді питання вирішується не так однозначно: інколи заклинання застосовувалися і під час хвороб, які мають досить чітку природну причину. Це можна пояснити і тим, що за, здавалося би, досить зрозумілими каузальними зв'язками (як вони визначаються сучасною людиною) давній єгиптянин шукав приховану причину - істоту, яка змусила людину спіткнутися чи скорпіона - вжалити людину.

З іншого ж боку, декотрі наслідки хвороби і справді були незрозумілі давньому єгиптянину (наприклад, як от поява пухирів при опіку або напад жару після укусу скорпіона). Так само «нормальні» природні процеси зцілення (наприклад, як от затягування рани) викликали у здивованого єгиптянина уявлення про втручання у цей процес добрих духів, таким чином видавалося доцільним спробувати спричинити цей процес різними магічними засобами, для того аби щоб заручитися підтримкою добрих сил [130, с. 137].

Варто відзначити те, що єгипетські боги були амбівалентні за своєю природою, отже їх не оцінювали згідно із критеріями добра та зла (і навіть Сет інколи міг бути позитивним). «Демони» за своєю природою – так само боги, проте нижчого рівня та мають чимало негативних якостей. Саме слово «демон» - має грецьке походження (даймон) та вже у давньогрецькій мові амбівалентно, у давньоєгипетській йому немає прямої відповідності. Власне тому, говорячи про «демони», ми виходимо не з давньоєгипетської або грецької, проте із месопотамсько-біблейського розуміння цього слова, котре згодом утвердилося також і у країнах які прийняли монотеїстичні релігії (але і у ісламі джини були амбівалентними, на відміну від злих шайтанів) [53, с. 291].

Серед «демонів хвороб» зустрічається значна кількість парфумів мерців обох статей. Це мерці, котрі ще не уклали миру з тими, хто живе, і раз за разом втручаються до потустороннього світу. Проте вони можуть діяти позитивно, про це можуть свідчити звернення до відвідувачів гробниць. При цьому мерці обіцяють допомогти усім, хто принесе їм жертву чи промовить молитву, проте тим, хто осквернить труну, загрожують згорнути шию, як гуску. Інші ж демони, які досить часто згадуються, – «демони хвороботворних речовин», вони мають також різну стать; як правило, вони у

переліках йдуть слідом за богами та згадуються разом з мерцями-привідами [164, с. 49].

Їх можна зустріти скрізь, там де йдеться про біль. Вони також виступають і у «Книзі судин», там де міститься теорія виникнення болю і хвороб, перетворені, завдяки редукції демонічного на хвороботворні речовини. Таку різницю видно із напису: «демони хвороб» детермінуються знаком який зображує падаючу людину, він так само застосовується для понять «смерть» чи «ворог». “Хвороботворна речовина” пишеться із тим самим детермінативом, що і “кров” або “гній” (губи, із котрих тече рідина). Проте і «Книга судин» не вільна від магічних уявлень.

Вплив на людину який приписується «демонам», розглядався як «подув» (папірус Сміта, 8 випадок), який обвів людину, чи як удар, котрий вони завдавали. Такий «подих» міг бути надісланий і богами, наприклад, у якості покарання за порушення їхніх наказів, чи «начарований» людиною, який передає його магічним шляхом іншій людині. Досить схожа ідея є і у нашому виразі «удар долі» [120, с. 217].

Демон також міг вразити людину і уві сні. У випадку внутрішньої хвороби яка супроводжувалася скаргами на шлунок та серце, винуватим у цьому вважався бог Сет, який по'єднався з людиною уві сні та змушував людину завагітніти від свого отруйного насіння. Ім'я такої хвороби буквально означає «насіння», засноване на уявленні про те, що насіння являється речовиною з винятковою магічною силою, яке створює життя, проте може викликати так само всілякі uszkodження, хворобу та смерть. Ієрогліфічно назва цієї хвороби детермінується знаком фалоса, через це протягом тривалого часу дослідники невірно вважали, що тут йдеться про сечовипускання з домішками крові [53, с. 297].

Такий інкуб як осел згодом проходить у майже невпізнанному вигляді крізь «Метаморфози» Апулея та навіть у Шекспіра - «Сон у літню ніч».

Завданням лікаря було зрозуміти зрозуміти за симптомами хвороби, котрий саме з богів або демонів справив такий шкідливий вплив на людину, тобто дізнатися ім'я шкідника. Знання імені являється суттєвою передумовою по накладанню магічного на його носія. Адже ім'я вважалося частиною особистості (це було причиною того, що бог Сонця Ра мав таємне ім'я, через те, щоби йому не можна було завдати будь-якої шкоди зловживаючи відомим ім'ям) [163, с. 512].

Тільки знання імені давало змогу магу направити заклинання по вірній адресі. У тому випадку, якщо стовідсоткова ідентифікація демона не вдавалася, тоді доводилося перераховувати декілька ймовірних імен та завершувати перерахування приміткою, котра відповідає нашому «і так далі».

Найпростішою формою для заклинання було закликання демона хвороби на ім'я, це досить часто пов'язане із вимогою залишити тіло: «Витікай звідси, нежить, син нежиття... виходь на землю, загнивай, загнивай!» Інколи навіть доводилося вдаватися і до погроз: «Подивися, я приніс кал, котрий тобі призначений». Також закликання демонів могло відбуватися також і у формі побажання: «Нехай же буде знято тягар, нехай же

ухилиться слабкість, котру викликав черв'як у моєму тілі, що був створений богом або ворогом». Зазначений випадок вказує, якому ризику піддавався заклинач, оскільки поряд із нижчими демонами до хвороби міг прикласти свою руку і бог. Особливо це можна помітити у заклинаннях спрямованих проти епілепсії які щорічно повторюється, це часто виникало під час розливу Нілу. Звісно, заклинач не в змозі нічого зробити по відношенню до могутнього бога Нілу, який приносить родючість. Проте, магічно він загрожує чужим демонам котрі прийшли до країни разом із водою, яка розлилася. Напевне, була відомою і роль мухи оскільки вона була переносником хвороб, оскільки серед заклинань спрямованих від епідемії міститься також змова для очищення мухи [170, с. 29].

Облесливими словами здійснюється спроба схилити демона зайнятися любов'ю, для того щоби відвернути його увагу від своєї жертви. У випадку добровільного відходу, демонам обіцяють пощаду: «Якщо видалиться вплив бога чи богині, хвороботворних демонів або демоніць, мертвого або мертвої (продовжити за здібностями), тобто вплив усіх (мислимих) злих речовин, які знаходяться у моєму тілі, тоді я не буду знов та знов говорити: «Вирвись! Виплюнь себе! Зникни так само як ти виник!» [40, с. 69]

Якщо демона неможливо було відшукати, тобто назвати його на ім'я, існувала можливість закликати до допомоги інші божества: «Про Хора, про Осіріса, про Ра, про Шу, про Геба, про Хека (Магія), про Нун! Слава вам, великі боги... прийдіть до мене, приєднайтесь до мене, наблизьтесь до мене,, оскільки якісь злі речі трапилися зі мною» [106, с. 38]. Тут заклинання набуває форми молитви.

Досить часто задля гарантування дієвості певного рецепту достатньо було відзначити у його назві, що котрийсь бог зробив цей засіб для себе або інших богів.

При всьому цьому «шість божественних засобів», котрі Ра зробив для себе або інші боги зробили для Ра, за своїм складом та застосуванням по суті нічим не відрізняються від звичайних медичних засобів: «Шостий засіб, для того щоби усунути біль у його голові: плоди коріандру (?) 1; плоди рослини «хасить» 1; чи 1; плоди рослини «шамес» 1; мед 1; все це зробити єдиною масою; змішати з медом та накласти на голову як пов'язку. Хворому одразу стане краще... справді відмінний засіб» (нажаль точна ідентифікація рослин наразі є що неможливою) [124, с. 55].

Разом з магією заклинань, використовувалися також магічні дії. Ідентифікація пацієнта з певним міфологічним персонажем відбувалася не тільки при допомозі слів (маг говорив наступне: «Ця людина, на котру я покладаю руки, зараз стає Хором» чи таке: «Зараз я стаю божественним лікарем Тотом»), проте могла також посилюватися матеріально завдяки моделям різних видів. Фігурки виготовлені з глини чи воску були улюбленими субститутами на службі у мага; статуя новонародженого використовувалася для прогнозування встановлення його життєздатності.

Під час цього проводилося обкурювання, результат котрого вважався вирішальним для життя дитини. Ібіс виготовлений із глини, дзьоб котрого був

наповнений зерном, накладався на відкриту рану. Бог Тот, котрого символізував птах ібіс, повинен був припинити кровотечу, так само як зцілив рану (очі) Хора.

Також практикувався принцип «цапа-відбувайла», при цьому у якості заміни хворого виступала жива жертва, так, для заклинання дитячої хвороби необхідно було дістати з гнізда ластівку; така вимушена передача хвороби підтверджувалася формулою «хвороба дитини відтепер відноситься до ластівки». Варто зазначити рівність учасників: ластівка, так само як і пацієнт, ще «у гнізді» [49, с. 154].

Інколи у суто медичному контексті з'являються досить неясні місця, котрі набувають сенсу, у тому випадку якщо у них припустити магічні практики: так наприклад, серед хвороб живота описується досить важкий випадок, у котрому загрожує смертельний результат. Після прийому його хворим, лікар на лікувальний напій повинен покласти руки та тримати їх, допоки стан хворого не покращиться краще. Це був яскравий приклад лікування шляхом покладання рук [120, с. 218].

У випадку наявності кишкових черв'яків після прийому ліків хворому потрібно було натерти ніс очеретом. Мабуть, цим намагалися викликати чхання. Чхання, так само як і піт, вважалося ознакою того, що сили, котрі мешкають у людському тілі, залишають людину. І навіть сьогодні ми бажаємо тому хто чхає: «Будьте здорові!»

Серед засобів із папірусу Еберса, що були присвячені лікуванню очей, містяться три суто медичні рецепти «для усунення води, яка зібралася у очах». Образ, що був взятий із плавання Нілом, котрому заважали пороги. І до нашого часу у медицині використовується грецька назва порога - «катаракта» (наприклад, катаракта ока). Крім того у папірусі Еберса міститься також чимало суто магічних текстів, зокрема, для лікування очей. У одному із них говориться: «Приходить зелена фарба для очей, витікання із ока бога Хора..., витікання, що вийшло із Осіріса. Зелена фарба для очей вже усунула воду, кров, гній, слабкий зір, сліпоту, приховування, вплив бога, мерця та мертвої, чоловічих хвороботворних демонів та жіночих хвороботворних демонів, (взагалі) усіх злих речей які знаходяться у очах (подовжити). Це потрібно було сказати над зеленою фарбою для очей. Подрібнити продукт бродіння меду із кіпрською травою та накласти на око. Справді чудово!» Зелена фарба, яка ототожнюється із витіканням із ока Хора, готується прямо перед вживанням, при цьому мед тут відіграє особливу роль. У «Заклинаннях для матері і дитини» про мед сказано наступне: «Мед є солодким для тих, хто живе, проте гірким для мертвих» [106, с. 38]. Він зараховується до засобів, які викликають блювання, за допомогою котрих демонів змушують тікати із тіла пацієнта (ми вже вище згадували про цю функцію калу).

Магічні уявлення впливали на вибір ліків. Так, наприклад, коли у рецепті проти сліпоти вказуються мед який перебродив, та очі свині (поряд із, мабуть, у цьому випадку більш дієвими ліками – «свинцевий блиск» та червона охра), при цьому відіграє значну роль міф про очі Хора [131, с. 46].

Бог Сет, досліджуючи поранене око Хора, перетворився на свиню, побачивши як Хор осліп (тут ми зустрічаємося з варіантом міфу про поранення ока). Текст заклинання пояснює мета засобу: «Я приніс (це) око та поставив його замість того (оці); обміняли моторошне страждання». Отже, здорове око Сета замінило око сліпе, це нагадує принципи «цапа-відбувайла» та «око за око». Відразу відбувається покарання лиходія у вигляді свині, котрий повинен віддати своє око [106, с. 39].

Подібним чином лікується хвороба ноги за допомогою частини ноги кози; а ось наприклад кров чотирьох різних птахів використовується проти крововиливу. Серед засобів проти опіків застосовують як правило цукор або спалені речовини. Подібні засоби, які застосовуються за принципом *Similia similibus* - подібне до подібного, хвороби та ліки, які ґрунтуються на деякій подобі. Така подібність може проявлятися також і у кольорі: наприклад, кровотеча може лікуватися перлиною кривавого карнеолу. Чи використовується співзвуччя імен (назв), так, проти захворювання носа (ймовірно, чхання і сопливості) на ім'я «нія» використовують ліки «ніяя».

Проте можна спостерігати і прямо протилежний принцип: "*Contrariis contraria*" - протилежне протилежним. Так, наприклад у антипатичних засобах. Найбільш виразним чином це проявляється у засобі для вигнання мишей, у котрому використовується котячий жир. Деякі речі вже у своїх назвах змушують уявити певні магічні сили. Так, наприклад, якусь рослину називають «захист Ісіді»; досить часто вживану смолу називають «велика захисна магія».

Взагалі варто думати, що відпочатку вибір ліків значною мірою визначався магічними уявленнями, протягом тривалого часу єгиптяни навчилися проводити різницю між дієвими та недієвими ліками.

Суто прочитання заклинання не завжди було достатнім. Аби досить швидко зрозуміти суть заклинання, доволі часто обирали форму матеріального засвоєння: так, написане на руці пацієнта заклинання могло потрапити до тіла шляхом злизування ще свіжих ієрогліфів. Іноді перед забинтовуванням заклинання писали на бинті, а потім разом із медичним засобом його поміщали на рану [120, с. 111].

Посилення дієвості різних заклинань досягалося ще й шляхом повторення. Завдяки чотири- чи семиразовому повторенню заклинання або певного слова магічна сила відповідно посилювалася. Адже числа 4 і 7 вважалися священними або магічними числами. У декотрих випадках потрібно було дотримання точних приписів, для того щоби зробити магію ще більш дієвішою: регламентувалися одяг закликача та його атрибути, котрі мають бути йому властиві. Потрібно було щоби пацієнт тримав у своїх руках певну рослину. Як особливий запобіжний засіб було потрібно, щоби жоден осел не був присутній під час церемонії. У цьому проявляється страх перед богом Сетом, котрий виступає у вигляді осла, коли боялися його появи як інкуба, тобто вночі, тоді перед відходом до сну вироблялася певна захисна магія: двері і вікна мазали тією самою маззю, котру використовував пацієнт. У зазначеному випадку використовується комбінація медичної терапії і магії.

У інших випадках (так само як і у згаданому вище 9 випадку із папірусу Сміта) спочатку розкривалася медична терапія, після цього йшло заклинання. Так, наприклад засоби спрямовані проти катаракти вказують, що заклинання із завершальною терапією варто застосовувати обов'язково разом із (перерахованими раніше) рецептами чи на розсуд самого лікаря він міг, разом з медичною терапією, прописати також магічне лікування чи застосовувати лікувальний засіб та магічне заклинання альтернативно [49, с. 157].

Перехід від медичної магічної практики до чистої магії провадиться у амулетах. Допоки вони застосовуються разом із звичайними лікарськими засобами, магія являється тільки додатковим фактором, хімічний чи механічний вплив препаратів відбувається у повній мірі. Наприклад, на груди матері, які загноїлися, накладали шнур-амулет, що був виготовлений із різних волокнистих речовин та зав'язаний сімома вузлами. Накладання джгутів на рани у ті часи було вже відомо, через це медичне лікування тут проводилося разом з магічним. З іншого боку - сім вузлів мають суто магічне обґрунтування: вони повинні були сім разів пов'язати хворобу або демонів.

Схожим чином медичний вплив здійснюється при допомозі амулету у наступному випадку: внутрішню кровотечу у жінки заспокоювали таким чином, що під час чи після прочитання спеціального заклинання у вульву вводиться тампон-амулет. Проте у амулеті, що був призначений проти мігрені, яку покладали на хворому голові, помітний тільки магічний вплив. Чиста магія була присутня і у тих випадках, у котрих названі у заклинаннях ліки не повинні були прийматися внутрішньо чи наноситися у якості пов'язки чи мазі, проте із них виготовляється амулет, котрий не поміщають на хворе місце, а вішають на шию пацієнту [105, с. 114].

Відомими є і чіткі випадки, у котрих використовується тільки магія, а ось медичне лікування взагалі не застосовується. Папірус Лондон (приблизно 1350 до н.е.) містить у собі 8 заклинань спрямованих проти різних хвороб, без звичайної заключної формули, це вказує, з котрими саме ліками та з яким саме методом застосування варто рецитувати заклинання. Взагалі ніщо не вказує на те, що зазначені заклинання мислилися лише у якості доповнення до загальної терапії, швидше їх виголошення саме собою вважалося достатнім для лікування. У всіх цих прикладах межу із чисто магічними текстами вже було перейдено, проте, напевно, для давньоєгипетського лікаря цієї межі не існувало [120, с. 222].

Якщо лікар ідентифікував себе магічно, так, наприклад: "Зараз я стаю богом Анубісом" чи "Тепер я стаю лікарем ока Хора (тобто Тотом)" [106, с. 39], тоді лікар з пацієнтом могли дійсно у це вірити. У єгипетській релігії так само досить складно провести кордон між магією і культом (особливо у культі мертвих). Вважалося, що самі боги навчили людей магії. Так, у повчанні царя Мерікара (приблизно 2100 р. до н.е.) наведено такі слова з приводу бога Сонця Ра: «Він створив їм (тобто людям) магію у якості зброї, для того щоб відводити удари (шкідливих) обставин та сни звідси вночі та вдень». Отже, довіра єгиптянина до магії у медицині була цілком зрозумілою.

Стародавній єгиптянин вірив, що декотрі церемонії зможуть забезпечити йому нове життя після смерті. Чому ж тоді було не вірити у чудотворні дії магії під час лікування хвороб? Віра у подібні зцілення та готовність до зцілення і справді створювала передумови для більш ґрунтовного одужання [40, с. 73].

Вважалося що самі боги займалися лікуванням. Так, богиня Ісіда, багата магією, сама лікує свої запалені груди, а також свого сина Хора щоразу, коли йому потрібна допомога. Також для бога Сонця Ра вона готує “засіб богів” проти головного болю; і навпаки, Ісіда може викликати біль у Ра, у тому випадку якщо це її інтересах. Тот є не лише лікарем ока Хора, він також і творець перших медичних збірок, керівник і захисник лікарів. Хароеріс (тобто Хор старший) – «головний лікар який зцілює страждання божественних очей бога Ра», а Хор з Літополя був «головним лікарем у домі Ра». Отже, єгипетські боги від самого початку не були функціональними, вони як правило діяли універсально, і це, можливо, було пов'язане з їх функцією локальних божеств [124, с. 56].

Тільки у процесі створення єдиної єгипетської держави відбулося впорядкування божественного пантеону і декотрий поділ ролей. Отже, хворий міг звернутися до Бога за зціленням на свій вибір, особливо починаючи з періоду Нового царства, у котрому виявлялося щось на кшталт «особистого благочестя» і прямих особистих зв'язків між людиною та богом. У такій властивості називають лікарями божеств-цілителів. Так, фіванський Амон «руйнує зло й усуває страждання; він лікар, котрий може зробити око здоровим без ліків, який відкриває очі, який лікує косоокість».

Коптський Мін, якого називають «добрим лікарем того, хто довіряє йому». Серед тих героїв, котрі шанувалися у якості богів-зцілювачів, своє особливе місце займає Імхотеп (грецькою Імутхес, Асклепій; латиною Ескулап). Така здатність зцілювати у своїй основі має владу над будь-якою хворобою, це видно на прикладі Ісіди, котра може викликати хворобу, а може і вилікувати її. Поряд із богинею Ісідою відомі також Сохмет та Селкіс, їхня роль є негативною. Так, Сохмет надсилає хвороби при допомозі своїх гінців, а богиня-скорпіон Селкіс сама керує цими небезпечними тваринами.

Таким чином, магія це початковий феномен, вона така само стара, як і страх людей перед силами, що були їй незрозумілими. Всіляко намагаючись досліджувати такі сили й опанувати цими силами, людина пробувала різні процедури і засоби, при цьому вона постійно знаходилася на грані природничих наук (чітке розрізнення котрих можна провести тільки починаючи від VII ст., часу коли фізика набула математичного характеру. Єгипетські лікарі займали цілком реалістичну позицію, що була сформульована у папірусі Еберса: «Магія дієва поряд з лікарським засобом, а лікарський засіб дієвий разом з магією». Отже, медицина і магія для них не виключали, а доповнювали одна одну.

ВИСНОВКИ

Необхідно зазначити, що медицина у Стародавньому Єгипті займала одну із найчіткіших позицій у розвитку науково – практичних знань. Можна

констатувати, що сучасна наука у багатьому їй завдячує. До наших днів збереглися папіруси, котрі містять у собі надзвичайно важливі відомості про розвиток медичних знань у Давньому Єгипті. Розвиток медичних знань суттєво сприяв покращенню стану здоров'я населення давнього Єгипту, розширенню кола знань давнього єгиптянина у боротьбі з різними видами хвороб та поступово забезпечував ліквідацію процесу депопуляції.

Найбільших успіхів давні єгиптяни досягли саме у галузі медичних знань. Це можна пояснити тим, що для потреб бальзамування вони постійних здійснювали розтини трупів. Власне це і стало причиною того, що вони на досить високому рівні розбиралися у анатомії людини. Знання давніх єгиптян у галузі анатомії були настільки повними, що саме вони зробили геніальне відкриття, про те, що не серце, а саме мозок і є головним центром людського організму. Згідно повідомлень Геродота, давньоєгипетські медики спеціалізувалися на лікуванні різних хвороб. Вони мали у своєму арсеналі набори медичних інструментів з допомогою котрих вони могли проводити досить складні операції, і навіть трепанацію черепа робили. Вагомим досягненням давньоєгипетської медицини було також винайдення дуже ефективного способу бальзамування тіл небіжчиків, опис бальзамування у загальних рисах залишив нам Геродот.

З метою того щоби мати сильне, боєздатне військо, величезну армію рабів задля масштабних, гігантських будов (величні храми, іригаційні споруди, піраміди тощо), єгипетська влада повинна була вже у ті часи здійснювати серед населення певні гігієнічні заходи на державному рівні та масштабі. Власне цим і зумовлюються існування у давньому Єгипті різних державних шкіл у яких здійснювалася підготовка лікарів, не рідкі санітарні огляди людей на базарах, досить високий як для того часу рівень лікування шкірних захворювань і гельмінтозів, а також організація медичної допомоги пораненим під час війни.

Підготовка у Єгипті молодих лікарів та передача їм необхідних медичних знань була нерозривно пов'язана із загальною освітою - тобто підготовкою переписувачів при храмах. Значну увагу тут приділяли навчанню дуже важкого ієрогліфічного письма. При великих храмах (у таких містах як Геліополь а також інших), існували вищі школи переписувачів які називалися «будинки життя»; крім того тут навчали і математиці та архітектури. Не випадково Імхотеп, що був легендарним великим лікарем Стародавнього Єгипту, був також одночасно архітектором та медиком. У «будинках життя» папіруси зберігали й переписували та вивчали. До нас нажодб дійшла тільки частина - не більше аніж третина чи навіть чверть цих давніх сувоїв.

Давні єгиптяни не вважали що медицина і магія є несумісними, і саме через це заняття з медицини завжди входили до переліку обов'язків у певної гілки єгипетського жрецького клану. Всі хвороби на думку єгиптян були порушенням індивідуальної рівноваги між космосом і пацієнтом, і саме внаслідок цього лікування людини проводилося не лише на фізичному рівні, а також і на інших рівнях. Інколи лікування пацієнта давні єгиптяни

розглядали у якості битви між богом Гором з богом Сетом, тобто як битву між Порядком та Хаосом.

У тих папірусах котрі збереглися і дійшли до наших часів знаходиться велика кількість різних рецептів ліків. Різноманітні трави, їхнє коріння, листя, плоди, стебла - усе це використовувалося у сухому вигляді, чи свіжому, розтертим чи просіяним, або розмоченим та прокип'яченим. Іноді це все змішували з жиром, пивом, оцтом чи медом. Базуючись на підставі вивчення декотрих рецептів, сучасним вченим вдалося розшифрувати певні назви декотрих рослин. Серед таких рослин зустрічаються також і такі, котрі успішно застосовуються у фармакології і у наші дні. Серед таких рослин можна назвати наступні: аніс, насіння льону, алое, фінік, подорожник, цибуля, білена мак, ялівець тощо.

Отже, значне зацікавлення єгиптянами медициною, лікуванням, досить цілеспрямований й науковий підхід до різноманітних хвороб, досить складна рецептура у приготуванні різноманітних ліків – все це вражає уяву навіть сучасних фахівців.

Вагомі успіхи стародавніх єгиптян у розробці раціональних методів лікування не перешкоджали досить тісному взаємозв'язку давньоєгипетської медицини з магією. Стародавні єгиптяни поклалися на цілющі здатності різноманітних чаклунських дій не менше, ніж на різні ліки, мікстури, компреси і хірургічні втручання. Так, якщо у людини у Давньому Єгипті болів зуб, до ясен тоді необхідно було прикласти живу мишу, адже, як вони вважали “у мишей гарні зуби”. Так само вони вірили, що з допомогою для цих цілей спеціально обробленого й висіяного зерна пшениці або ячменю можна передбачити, якої саме статі дитина має народитися. Проте необхідно зазначити, що у Стародавньому Єгипті вплив магії на традиційну медицину був значно меншим, ніж у інших стародавньосхідних країнах. Тогочасні єгипетські лікарі користувалися великим престижем і шаною у всьому тодішньому стародавньому світі.

Медицина Давнього Єгипту здійснила значний вплив на розвиток античної медицини. Давньоєгипетська рецептура ще протягом досить довгого періоду використовувалася як у середньовічній арабській, так і у європейській медицині. Навіть декотрі сучасні медики з успіхом застосовують давньоєгипетську методику у лікуванні деяких досить тяжких захворювань, це стосується екземи, псоріазу, раку шкіри та інш.

Цитати

Цитати

56

- 1 "Історія Стародавнього Сходу"
- 2 "Природничі науки в давнину"
- 3 "Давньоєгипетська магія та медицина"
- 4 "Єгипетські лікарі I тис. до н.е."
- 5 «Тексти саркофагів»
- 6 «Чарівні заклинання для матері та дитини»
- 7 «Піди в Гілеад і візьми бальзаму, діво, дочка Єгипту; даремно ти будеш множити лікарства, немає тобі зцілення»
- 8 «...земля там багато злаків народжує і добрих, цілющих, і злих, отруйних »
- 9 «Я прийшов із міста Сонця, там де мудрі вчителі навчали мене різних секретів. Сам я походжу із міста Саїса, там де матері-богині надавали допомогу і навчали. Бог Тот пообіцяв мені виганяти недуги від усіх богів, а також смертельні страждання роду людського»
- 10 "Кожен лікар, котрий торкається потилиці, голови, рук, долонь чи ніг - він всюди торкається серця, адже саме від серця йдуть судини до кожної частини тіла [40, с. 59]. Про досить вміле використання різних методів дослідження хворих нам дає уявлення наступний характерний запис: «Якщо ти досліджуєш такого хворого, який терпить, мучиться запором, тоді ти знайдеш у нього таке: він погано себе почуває після їжі, живіт хворого збільшується у об'ємі, серце його втомлюється під час ходьби, так само як у людини, котра хвора на запалення заднього проходу. Запропонуй хворому лягти та обстежити його. У випадку якщо ти знайдеш, що тіло хворого гаряче, а живіт твердий, тоді скажи йому: у тебе недуга печінки та признач хворому проносний засіб. Після того як це подіє, і ти зясуєш, що правий бік живота хворого гарячий, а лівий холодний, тоді скажи хворому наступне: твоя вже недуга на шляху вилікування. Відвідай хворого знову. Якщо ж ти зясуєш що все тіло його холодне, скажи наступне: печінка твоя розділилася та очистилася, бачимо, що ліки пішли тобі на користь»
- 11 «Так, якщо ти досліджуєш хворого, котрий часто блює та мучиться від болю у шлунку, і знаходиш у хворого здуття передньої частини, якщо очі його запалі, а ніс загострився, - тоді ти повинен сказати, що це є гнильне бродіння екскрементів. Ти повинен приготувати засіб який складається із полину у великій кількості, білої пшеничної муки, додай туди часнику та зроби клізму хворому разом із тваринним жиром та пивом, для того щоби відкрити шлях для його екскрементів»
- 12 «хвороба, котру я буду лікувати»
- 13 «Якщо ти знайдеш хворого із нечутливими руками і ногами, з напруженим статевим членом, якщо сеча витікає краплями без перерви, - ти повинен сказати, що це випадок зміщення хребців шиї»
- 14 «Вухом тут чується...»
- 15 «...не можливо без надзвичайного жалю до їхньої моторошної долі дивитися на цих нещасних людей... Оскільки тут відсутні будь-які поблажки чи пощади до людей хворих, калік чи старих, і до жіночої слабкості. Всі люди змушені тяжко працювати, захищуючись до цього сильними ударами канчука, і тільки одне - смерть може покласти край усім цим їхнім мукам та нужді»

- 16 «Під час відвідування тієї споруди котра була побудована під керівництвом Веш Птаха, великий фараон Неферіркара, розхвалюючи роботу пророблену будівельниками, звертає увагу на те, що глава його архітекторів Веш Птах взагалі не реагує на його слова. Тоді було терміново викликано лікаря котрий невдовзі констатував, що Веш Птах помер, на підтвердження цього він надав папірус, у цьому папірусі, напевне, цей випадок і було описано»
- 17 «Копита віслюка, кігті хорта собаки, квіти фінікової пальми - все це зварити у олії до готовності, розтерти, а потім втирати цю суміш у голову»
- 18 «сонне зілля»
- 19 «Ліки від сліпоти: із обох очей свині візьми воду, справжню чорну фарбу для очей одну частину, продукт бродіння меду одну частину, червону охру одну частину. Усе це необхідно досить ретельно перетерти, а приготовлену таким чином суміш треба всипати до вуха людини. Тоді ця людина негайно стане здоровою»
- 20 «праве божественне Око»
- 21 "молоко жінки яка народила хлопчика"
- 22 «Якщо ти зможеш писати, то це краще, ніж професії, які я уявив собі»
- 23 «Коли ти став зрілим чоловіком, створи собі сина, щоб узгоджуватися з Божою милістю»
- 24 «сприймати те, що перебуває у кожному свитку, і відхилятися від змісту»
- 25 «Я виріс як дитя, при цьому я був біля тебе, ти бив мене по спині, і так твоє вчення входило в моє вухо»
- 26 «Ти повинен дати йому (хворому) засіб, який є таємним для людей лікаря, крім твоєї власної дочки»
- 27 «Будинку життя»
- 28 «Його величність цар Дарій наказав мені прийти в Єгипет, щоб... після занепаду відновити зал будинку життя. Я зробив так, як наказав Його величність. Я наповнив їх (обидва дома) всякими учнями із синів впливових людей. Синів бідняків серед них не було. Я зробив їх помічниками вчених у всіх їхніх завданнях. Я передав їхній опіці кожному мудру людину для всієї їхньої роботи... Я обладнав їх усім необхідним, усіма їхніми інструментами, згаданими в писаннях, як це було (в будинках) у минулі часи. Його величність зробив це, оскільки він знав ціну цього мистецтва і щоб урятувати життя кожного хворого...»
- 29 «Ось що сказав жрець Сохмет Херішеф-Ніхту: «Я був предстоятелем жерців Сохмет, предстоятелем магів, головним царським лікарем, що покладає руку на хворого ..., вправним в обстеженні за допомогою руки »»
- 30 "лікар тіла"
- 31 «Мистецтво ж лікування у них розділено. Кожен лікар лікує лише одну певну недугу, а не кілька, і вся єгипетська країна сповнена лікарів. Так, є лікарі з очних хвороб, хвороб голови, зубів, черева і внутрішніх хвороб»
- 32 «переможцем скорпіонів»
- 33 «Він був одним із тих, хто виготовляє лікарські засоби»
- 34 «Я був чудовим херхебом, майстерно оцінював хворобу... моя магія ставилася до хворої особи, моє заклинання до (поганого) запаху»

35 «жрецької медицини»

36 "Я дам (тобто покладу) це тобі на великий палець ноги N.N., народженого від N.N., для того щоб він став здоровим"

37 «Це груди, котрі боліли у Ісиди у Хеммісі, коли вона народила Тефнут і Шу»

38 «Розв'яжи мене, та звільни мене від усього поганого... так же само, як і ти була розв'язана, та була звільнена твоїм сином Хором»

39 «Я увійшов у вогонь (і вийшов із вогню, увійшов у воду) і вийшов із води. Я не опинюся у пастці цього дня»

40 «удар долі»

41 «Витікай звідси, нежить, син нежиття... виходь на землю, загнивай, загнивай!»

42 «Подивися, я приніс кал, котрий тобі призначений»

43 «Нехай же буде знято тягар, нехай же ухилиться слабкість, котру викликав черв'як у моєму тілі, що був створений богом або ворогом»

44 «Якщо видалиться вплив бога чи богині, хвороботворних демонів або демонниць, мертвого або мертвої (продовжити за здібностями), тобто вплив усіх (мислимих) злих речовин, які знаходяться у моєму тілі, тоді я не буду знов та знов говорити: «Вирвись! Виплюнь себе! Зникни так само як ти виник!»

45 «Про Хора, про Осіріса, про Ра, про Шу, про Геба, про Хека (Магія), про Нун! Слава вам, великі боги... прийдіть до мене, приєднайтесь до мене, наблизьтесь до мене., оскільки якісь злі речі трапилися зі мною»

46 «Шостий засіб, для того щоби усунути біль у його голові: плоди коріандру (?) 1; плоди рослини «жасить» 1; чи 1; плоди рослини «шамес» 1; мед 1; все це зробити єдиною масою; змішати з медом та накласти на голову як пов'язку. Хворому одразу стане краще... справді відмінний засіб»

47 «Ця людина, на котру я покладаю руки, зараз стає Хором»

48 «Зараз я стаю божественним лікарем Тотом»

49 «у гнізді»

50 «Приходить зелена фарба для очей, витікання із ока бога Хора..., витікання, що вийшло із Осіріса. Зелена фарба для очей вже усунула воду, кров, гній, слабкий зір, сліпоту, приховування, вплив бога, мерця та мертвої, чоловічих хвороботворних демонів та жіночих хвороботворних демонів, (взагалі) усіх злих речей які знаходяться у очах (подовжити). Це потрібно було сказати над зеленою фарбою для очей. Подрібнити продукт бродіння меду із кіпрською травою та накласти на око. Справді чудово!»

51 «Мед є солодким для тих, хто живе, проте гірким для мертвих»

52 «Я приніс (це) око та поставив його замість того (очі); обміняли моторошне страждання»

53 "Зараз я стаю богом Анубісом"

54 "Тепер я стаю лікарем ока Хора (тобто Тотом)"

55 «Він створив їм (тобто людям) магію у якості зброї, для того щоб відводити удари (шкідливих) обставин та сні звідси вночі та вдень»

56 «Магія дієва поряд з лікарським засобом, а лікарський засіб дієвий разом з магією»

Вилучення

<https://buklib.net/books/23386>

0.25%

<https://ukrbukva.net/page,11,89616-Sistema-obrazovaniya-na-Drevnem-Blizhnem-Vostoke.html>

0.12%

<https://refy.ru/37/149323-koncepc-yi-suchasnogo-prirodnavstva-v-naukah-drevnogo-yegiptu.html>

0.1%

<https://smekni.com/a/340451-2/rozvitok-prirodnichikh-nauk-v-starodavnomu-gipt-2>

3 джерела

0.09%

[illegible]

2 джерела

0.06%

<https://dspace.dsau.dp.ua/bitstream/123456789/1139/1/013%20.pdf>

3 джерела

0.04%

<https://vdoc.pub/documents/-9e6dlsshceo0>

2 джерела

0.04%

http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/6953/1/MR_Velmozhko.pdf

3 джерела

0.04%

<https://www.litres.ru/book/v-v-rebrik/drevneegipetskaya-magiya-i-medicina-42695867/chitat-onlayn>

3 джерела

0.04%

<https://ua-referat.com/uploaded/operativni-pidrozdili/index1.html>

28 джерел

0.03%

<https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/38178/2/%d0%a1%d1%82%d0%b5%d1%87%d0%b8%d1%88%d0%b8%d0%bd%20>

2 джерела

0.03%

<https://studfile.net/preview/9287686>

0.03%

<https://repo.knmu.edu.ua/bitstream/123456789/14795/1/%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96%>

3 джерела

0.01%

78

hist 2010_043.pdf ID файлу: EF-9231 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

68 Джерело

0.06%

hist 2010_075.pdf ID файлу: EF-9264 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

8 Джерело

0.04%

Магістерська Угреньюк М.М. Орнаментика в українському народному мистецтві ID файлу: 101560543

2 Джерело

0.03%